

A. Saparow

MYLLY TÄÇMYRADOW

Ýokary we ýörite sazçylyk, sungat mekdepleri üçin
okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 378:78

S 21

Saparow A.

S 21 **Myly Täçmyradow.** Ýokary we ýörite sazçylyk, sungat mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

TDKP № 228, 2018

KBK 85.2 ýa 73

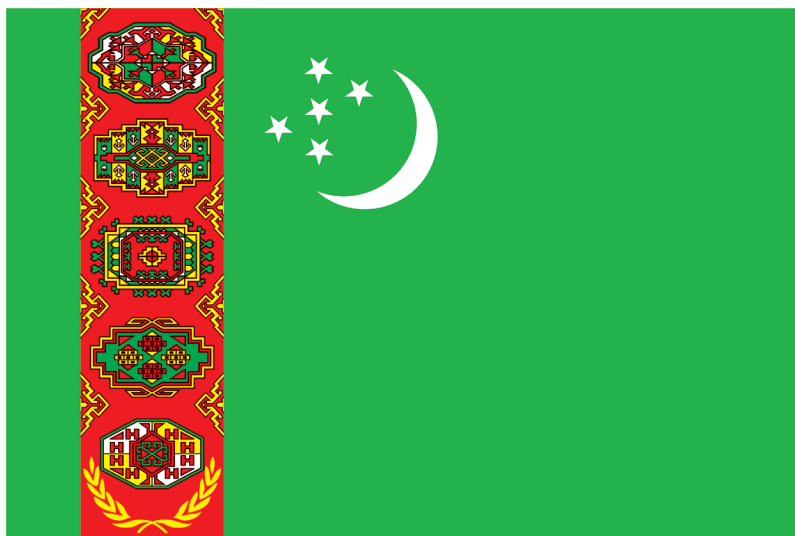
© A. Saparow, 2018

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Biziň şu günki täze bagtyýarlyk döwrümüzde
aýdym-saza goýulýan hormat-sarpa
has hem belende göterilýär.*

Sözbaşy

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe erkana durmuşyň, halal zähmetiň hözirini görýän merdana halkymyzyň ruhy täzelendi, kalby joşup, işjeňligi belent derejelere galdy. Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň agzybir halkynyň eşretli geljeginiň esasy kepillenmesiniň biri bolan bu ýagdaý döwletimiziň bütindünýä de-rejesinde ykrar edilmegine getirdi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň: «Geçmişe, ata-babalaryň ruhuna hormat goýmak, olaryň öz nesilleri-ne goýan haýyrly ýörelgelerini baýdak edinmek umumadamzat üçin parz hasaplanýan mukaddes işlerdir» diýen pähim-parasata ýugrulan sözleri münlerçe döredijilik işgärleriniň ylhamyna täze güýç, uly itergi berdi. Olary Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ruhy talap-laryna görä, täzeçe işlemäge, döretmäge borçly etdi. Şoňa görä-de biz hem Arkadag Prezidentimiziň jöwher paýhasyndan dörän «Ile döw-let geler bolsa...», «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy» atly ajaýyp eserlerindäki taýsyz taglymatlary, çuňňur oýlanmalary, öňden-görüjilik bilen aýdan ajaýyp pikirleridir anyk sargytlaryny aňmyza siňdirip, heňnam öwürümlerinde Mylly aga hem-de onuň halypalary bilen bagly ýazylan täsin hem gyzykly jümleleri, wakalary mümkin-gadar giňişleýin ulanmaga çalyşdyk. Şeýlelikde, öz döwründe türk-men sazynyň goja bagbany hasaplanan, ýurt Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllarynda, ýagny 1993-nji ýylyň 20-nji awgustynda Türkmenistanyň

Prezidentiniň Permany bilen «Türkmenistanyň halk bagşysy» diýen hormatly at dakylan beýik ynsana – Mylly Täçmyradowa bagyşlanan şu iş peýda boldy.

1974-nji ýylyň ahyrynda SSSR Kompozitorlar birleşiginiň halk aýdym-sazlaryny toplamak, öwrenmek we köpçülige ýetirmek baradaky bölümi halk sazlary bilen meşgullanýan hünärmenleriň uly maslahatyny geçirdi. Kompozitorlaryň Iwanowo şäherindäki döredijilik öýünde bolan şol ýygnaşyga B. Gutlymyradow, K. Annanepesow, N. Abubakirowa dagylar hem-de şu ýazgylaryň awtory Türkmenistandan wekilçilik etdiler. Ýigrimi günläp dowam eden maslahatyň her gününde bir ýurduň aýdym-sazlary diňlenilip, olar barada pikir alyşmalar guraldy. Gezek türkmenistanlylara ýetende, biz öz ýanymyz bilen äkiden magnit lentalardaky ýazgylarymyzy diňledip, halk sazymyz, olary döreden we ýerine ýetiren ussatlarymyz hakynda giňişleýin gürrüň berdik. Maslahata saz ylmynyň görnükli wekilleri hökmünde tanalýan alym sazşynaslar hem gatnaşýardylar. Türkmen aýdym-sazlarynyň gurluş taýdan örän kämildigine, göwrümlü hem çylşyrymlydygyna, dürli bezeglere, öz-boluşly öwürümlere örän baýdygyna, ýerine ýetirijiden diýseň ýokary ussatlygy, ýatkeşligi talap edýändigine haýran galyp, maslahaty gurnaýjylar we oňa gatnaşyjylar türkmen saz medeniýeti bilen has içgin tanyşmak maksady bilen, Türkmenistandan gelenlere goşmaça,

Mylly Täçmyradow
(1885–1960)

ça, ýene-de bir gün bermekligi karar etdiler. Ine, şonda SSSR ýaly ummasyz giň döwletde atlary tanalyp, hormatlanýan saz öwreniji alymlaryň ençemesi, hakyky türkmen halk sazlaryny, mukamlaryny ilkinji sapa diňläp, ýakyndan tanyş bolupdylar.

Şol döwürler Moskwanyň, Sankt-Peterburgyň döwlet neşirýatlary dürli ýyllarda «SSSR halklarynyň aýdym-sazlary» diýen at bilen birnäçe ýygyndylary çapdan çykaryp, okyjylara ýetiripdi. Ýöne olarda türkmen aýdym-sazy diýlip «Ýarowjan», «Bi-

bijan» ýaly gurluşlary, gabaralary hem-de çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy babatdan örän ýönekeýje heňler mysal getirilip görkezilýärdi. Türkmen halk aýdym-sazynda «Ýarowjandan», «Bibijandan» has kämil eserler bardyr hem öýtmeyän hünärmenler, dowamlylygy, kämilligi, çeperçilik-bezeg serişdelere baýlygy jähetden ýokary saýylýan nusgalyk simfoniýalardan belent bolmasa, pes bolmadyk «Saltyklar», «Gyrklar», «Ýandymlar», «Hajygolak», «Burnaşak» kimin mukamlarymyzy Mylly Täçmyradowyň, Pürli Saryýewiň, Çary Täçmämmedowyň çalan saz ýazgylaryny öwran-öwran diňlänlärinden soň, olaryň türkmen sazyna bolan garaýyşlary düýpgöter özgerdi. Hersiniň dowamlylygy ýedi-sekiz, hatda on-on baş minutdan hem geçýän şeýle çylşyrymly eserleriň hiç bir notasyz-ýazgysyz ýatdan öwrenilip, ýatdan hem çalynýandygyny aýdanymyzda bolsa, tutuş dünýä belli sazşynaslar türkmen mukamçylarynyň öte ýatkeşligine, zehindir ukypalaryna haýran galyp, olaryň ruhlarynyň öňünde baş egýändiklerini gaýta-gaýta nygtadylar. Ine, şondan soň bizde milli saz senedimiziň iň görnükli wekilleriniň biri, ajaýyp sazanda Mylly Täçmyradowyň manyly ömrüni we döredijiligini, şägirtleri ösdürip ýetişdirmekdäki yhlasly zähmetini, belent adamkärçiligini beýan edýän mazmunly makala taýýarlap, ony ýurdumyzyň çäginde has alyslara-da ýetirmek pikiri döredi. Şeýle maksat bilen hem biz meşhur dutarça degişli maglumatlary toplap, türkmen radiosynyň altyn hazynasynda bar bolan saz ýazgylaryny has içgin öwrenmäge girişdik. Irginsiz gözlegleriň dowamynda Mylly aganyň bile işleşen kärdeş ýoldaşlarynyň, ýetişdiren şägirtleriniň aglabasy bilen tanyşmak, gürründeş bolmak hem bize miýesser etdi.

Türkmenistana gelip, halk aýdym-sazlaryny ilkinji bolup toplan we nota geçiren rus alymy W. A. Uspenskiniň hem-de türkmen halk saz döredijiligini ylmy jähetden öwrenen alym W. M. Belýaýewiň ägirt uly zähmeti netijesinde dünýä inen «Türkmen sazy» atly iki bölümden ybarat kitapdaky¹ M. Täçmyradowa degişli maglumatlar, bu iki alymyň henize çenli çap edilmedik², birek-birege ýazan hatlaryndaky türkmen sazy, onuň beýleki halklaryň saz medeniýetinden tapawutlanýan aýratynlyklary babatda aýdanlary, gelen netijeleri bilen tanyş-

¹ *W. A. Uspenskiý, W. Belýaýew. Türkmen sazy. – M., 1928.*

² Hatlar alymlaryň öýlerinde saklanýar.

mak hem işiň ilerlemegine goldaw berdi. Mylly aga bagyşlanyp dürli awtorlar tarapyndan ýazylan oçerkleri, makalalary, şägirtdir kärdeşleriniň gürrüňlerini inçeden yzarladygymyza, şonça-da onuň belent adamkärçiligiň, tapylgysyz zehiniň, ukybyň eýesi bolandygyna magat göz ýetirdik hem-de bu ussadyň ömri we döredijilik beýanyny täze maglumatlar, ylmy nazaryýetler bilen artdyryp, mümkin boldugyça, giňeldip köpçülige ýetirmeli diýen netijä geldik. Şeýle isleg bilenem göwrümlü makala, çaklaňja kitap derejesine ýetirildi.

Ýyllaryň dowamynda peýda bolan işiň golýazmasy 1981-nji ýylda Moskwanyň «Советский композитор» atly Bütinsoýuz neşirýatyna hödürlenildi.

Neşirýat golýazma bilen içgin tanşandan soň, ony özbaşdak kitapça görnüşinde çap etmegi müwessa bilip, «Halk aýdymçylary we sazandalary» atly toplumda çap edilýän bölümiň redaktory W. S. Winogradowa tabşyrdy. Gündogar saz medeniýeti, hususan-da, Merkezi Aziýa halklarynyň aýdym-sazlary bilen içgin gyzyklanýan, bu ugurdan ylmy makalalaryň, kitaplaryň birnäçesini ýazyyp, uly tejribe toplan Wiktor Sergeýewiç Winogradow neşirýatyň esasy talaplaryny birin-birin düşündirenden soň, golýazma kâbir düzedişlerdir goşundylar girizilip, gutarnykly nusgasy taýýar edildi.

Kitapçany Mylly Täçmyradowyň doglan gününüň 100 ýyllygyna gabatlap, çapdan çykarmak meýilleşdirildi.

«Советский композитор» neşirýaty kitapçanyň bary-ýogy müň sanysyny çap edip, onuň hem ýarym müň töwregini Moskwanyň we beýleki döwletlerdir ýurtlaryň kitaphanalarydyr dükanlaryna, dört ýüzden gowragyny bolsa Türkmenistana ýollady.

Mylly Täçmyradowyň 100 ýyllyk toýy 1985-nji ýylyň baharynda bellenilmelidi. Ýöne, dürli sebäplere görä, bu sene bir ýyl gijikdirildi. Oňa çenli hem dükanlara ýaýran az mukdardaky kitapçany saz muşdaklary dessine towsa göteripdiler. Beýik sazandanyň 100 ýyllyk dabarasyna goňşy ýurtlardan hem myhmanlar çagyrylyp, ony döwlet derejesinde geçirmek karar edilipdi. «Dabara gatnaşyjylara hakdaniçen sazandanyň durmuş we döredijilik ýoluny beýan edýän kitapça iň gymmatly sowgat bolardy» diýlen teklip orta atylansoň, dükanlarda, degişli edaralarda hem subutly zadyň galmandygy zerarly, kitapçanyň Moskwa neşir edilen asyl nusgasy esasynda, göçürme usulunda gaýtadan münden gowrak edilip köpeldildi.

Şöhratly pederlerimiz Oguz handan, Gorkut atadan, Görogly begden dowamat-dowam bolup gelen halk döredijiligimiziň, edebi mirasymyzyň ösüşine beýik Magtymguly Pyragy we onuň däplerini dowam etdirijiler Seýitnazar Seýdi, Gurbandurdy Zelili, Mämmetweli Kemine, Mollanepes, Annagylyç Mätäji deýin ägirt nusgawy şahyrlarymyzyň her biri näderejede goşant goşan bolsa, Mylly agada milli saz sungatymyzyň ösüşine şonça yhlas eden beýik şahsyýetdir. Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Görogly begiň zamanynda dörräp, ösüp-örnäp, Magtymgulynyň döwrüne gelen saz baýlygymyzyň bagtyýarlyk zamanamyza gelip ýetmeginde Mylly Täçmyradowyň tagallasy bimöçberdir. Ol Amangeldi Gönübek, Garadäli gökleň, Kepeläň köri, Gulgeldi ussa kimin halypalaryň zehin gazanynda gaýnap bişen mukamlary, Kel bagşy, Mämmetmyrat ussa, Täçmämmet Suhanguly, Sary bagşy ýaly döwürdeş usatlardan öwrenip, geçen asyryň ilkinji onýyllygyndan başlap, ömrüniň ahyryna çenli halykna sahylyk bilen eçilipdi.

Birgiden ajaýyp şägirtleri ýetişdirip, uly halypalyk, ýerine ýetirijilik hem-de döredijilik ýoluny geçen Mylly Täçmyradowdan miras galan örän köp mukdardaky saz ýazgylary, bahasyna ýetip bolmajak milli baýlygymyzdyr. Ýogsada, «Şol ýazgylaryň esasy gymmaty nämeden ybarat?» diýen sowala, biziň pikirimizçe, gysgaça, ine, şeýläräk jogap berse bolardy:

Birinjiden, Mylly Täçmyratdan öň ýaşap geçen beýik halypalaryň hiç biri-de, çalan sazларыny ýazga berip, miras galdyryp bilmändir. Şeýle tapylgysyz bagt usatlaryň içinde ilki bilen Mylly aga miýesser etdi;

Ikinjiden, ol nesillerden arkama-arka geçip gelen mukamlaryň asyl nusgalaryny şol ýazgylyk arkaly saklamaga çalşypdyr. Hut şu pikir-maksat bilen hem «Jelil», «Saltyklar», «Ýandymlar», «Hajygo lak» kimin köp nusgaly sazlaryň hersini aýry-aýrylykda, ýagny haýsy görnüşiniň haýsy halypanyň döredijiligine, ýerine ýetirijilik özboluşlylygyna degişlidigini aç-açan, aýyl-saýyl edip çalyppdyr. Şeýle-de sazlary ýazga alan hünärmenlerden şol anyklygy, aç-açanlygy kagyz ýüzünde beýan edip, maglumatlary resmileşdirmegi talap edipdir;

Üçünjiden bolsa Mylly aga çalan her bir eseriniň özboluşly depginini, şowhunyny kesgitläp, *basym*, *gyruw*, *çirtüw*, *gapak syrmaq*,

şelpe ýaly dürli bezeg usullary arkaly, sazyň has häsiýetli taraplaryny, many-mazmunyny aýdyň ýüze çykarypdyr. Ine, şu taraplar hem gadymy mukamlarymyzyň – milli sazymyzyň uly we esasy böleginiň üýtgemän, ýoýulman, gaýtam juda kämilleşmegine Mylly Täçmyradowyň nähili bimöçber goşant goşandygyny görkezýär. Şoňa görä-de bu beýik sazandanyň geçen uly ýerine ýetirijilik ýoly – baý döredijilik mirasy, gadymy mukam baýlyklarymyzy bagtyýarlyk döwrümüz bilen baglanyşdyrýan esasy «köpri» hasaplanýar. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhadowyň «Ile döwlet geler bolsa...» atly düýpli işindäki çuň manyly kesgitli beýan edilýän setirleri munuň şeýledigine doly şaýatlyk edýär: «Aýratyn hormat goýmagyň nyşany hökmünde, türkmenler Amangeldi Gönübegi sazyň, Kel bagşyny bolsa mukamlaryň piri diýip atlandyrýarlar. Gynansagam, bu halypalaryň çalmagynda ýekeje ýazgy-da saklanyp galmadyr. Ýöne Mylly Täçmyradowyň ussatlygy arkaly olaryň ajaýyp eserleriniň üýtgeşsiz nusgalary biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir»³.

Mylly aganyň yhlasy bilen ösüp ýetişen köp sanly şägirtleri, halypanyň kärini, ýoluny dowam etdirip, sarpasyny has-da belende göterdiler. Türkmeniň meşhur bagşysy, Magtymguly baýragynyň eýesi Sahy Jepbarow özüniň aýratyn joşgun bilen aýdan «Bu gün», «Düşdi nazarym», «Oýan» ýaly aýdymlaryny, belli gyjakçy Ata Ablyýew hem «Illerine», «Kaýda barar sen?» kimin täzedan işlän aýdymlaryny Mylly aganyň ussatlyk bilen çalan «Ýusup owgan», «Gyzyl bürük», «Gyzylinjik», «Burnaşak» ýaly mukamlarynyň täsiri astynda döredipdiler. Mylly Täçmyradowyň «gara gazmadan» çykaran şirin owazlary kompozitorlar Aşyr Kulyýewiň, Daňatar Öwezowyň, Weli Muhadowyň, Nury Muhadowyň, Nury Halmämmedowyň, Aman Agajykowyň we başgalaryň döreden operalaryna, simfoniýalaryna, poemalaryna we beýleki ownukly-irili saz eserlerine gözbaş – hamyrmaýa bolup hyzmat etdi.

Döwrüniň Baba Gammary hasap edilen Mylly aganyň, geçen yüz ýylygyň ortalarynda çalyň, ýazga beren baý mirasy, XXI asyrdan hem diňleýjileriň göwün küysegine öwürülip, «merjen däneleri» kimin öwüşgin atýar. Sebäbi olarda pederlerimizniň şöhratly taryhy, pähim-

³ *Gurbanguly Berdimuhadow. Ile döwlet geler bolsa... – Aşgabat, 2016, 63 sah.*

-paýhasy, atalarymyzyň öwüt-ündewleri, enelerimiziň mährem hüwdüleri ýaňlanýar. Ol mukamlar Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň ruhuny, asuda, agzybir, merdana halkymyzyň göwün islegini, batly gadamlara beslenen Bagtyýar eýýamymyzyň aýdyň ýollaryny wasp edýän münlerçe hoş owazly aýdymlara, dürli göwrümlü saz eserlerine egsilmez çeşme bolup hyzmat edýär.

Dutaryň sesinde Günüň nury bar,
Oň labzyna Aý jemaly siňipdir.
Dutar dillende bulut syrylyp,
Gar-ýagmyram ýaga bilmän diňipdur.

(Täşli Gurbanow)

* * *

Gadymdan bäri türkmenleriň arasynda uly sylag-hormata mynasyp bolup gelen, aýdym-sazy kesp-kär edinen dutarçy, tüýdükçi, gyjakçy ýa-da bagşy bolsun, parhy ýok, olaryň hemmesine sarpa goýlup, bagşy diýlip ýüzlenilipdir. Olar hemişe halkyň ruhy medetkärleri, iň gowy görelde alarlyk gylyk-häsiýetleri ündeýjiler hökmünde çykyş edip, döwrüň sylanýan, diňlenýän, maslahat soralyan kethuda adamlary bolupdyr.

Aýdym-sazyň piri hasaplanýan Baba Gammardan gözbaş alyp gaýdýan bu inçe senediň görnükli wekilleriniň birnäçesiniň atlary asyrlardan-asyra aşyp, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Diňe bir atlary-da däl, olaryň zehin-paýhasy bilen dörap, halypa-şägirtlik (el görüp öwrenmek, ýat beklemek) däbi arkaly dowam edip kämilleşen, «ölmez-ýitmez» adyna eýe bolan aýdymdyr sazlaryň hem ençemesi bize tanyş. Halkymyzyň uly taryhynyň aýrylmaz bir bölegine öwürülen şol eserler, ussat bagşy-sazandalaryň ýerine ýetirmeklerinde häli-häzirem diňleýjileriň ruhy ýarany bolup gelýär. Bu babatda meşhur dutarçy Mylly Täçmyradowdan miras galan ýazgylaryň, gramplastinkalaryň ähmiýeti aýratyn nygtalmaga mynasypdyr. Çünki öz käriniň hakyky ussady bolan bu meşhur sazandanyň dutarynyň şirin owazy şu günler hem diňleýjilere şatlyk paýlap, olaryň ruhuny belende göterýär.

Geçen XX asyryň başlarynda özüni kämillige ýeten sazanda hökümünde köpçüligine tanadan Mylly Täçmyrat ogly, 1885-nji ýylda häzirki Ahal welaýatynyň Gökdepe etrabynyň Ýaňgala obasynda dünýä inýär. Birnäçe görnükli bagşy-sazandalaryň «göbek ganynyň» daman ýeri bolan bu oba⁴ häli-häzire çenli hem milli sazymyzyň iň oňat döäpleriniň döräp, kämilleşen esasy mekanlarynyň biri hasaplanýar.

Gününi daýhançylyk bilen aýlaýan maşgalada dünýä inen geljekki sazandanyň kakasy Täçmyrat бүтін Gökdepe sebitlerinde tanalýan atly pälwan bolupdyr. Adynyň gapdalyna «put» lakamy gosulan Täçmyradyň ýagyrmysyny ýere degrip bilen garşydaş Ahal, Gökdepe sebitlerinde juda seýrek bolupdyr. Aýdym-sazdan o diýen başy çykmasa-da, Täçmyrat putuň öýünde saz-söhbediň, çeper sözüň gadyry bilnipdir. Çagaka gowşajyk, lellimje bolansoň, Anna-seýide «mylly-mylly...» diýlip, onuň lakamy, bardykça, çyn adyna öwrülip ötägidipdir.

Derwüş sypatynda Orta Aziýanyň köp ýurtlaryna aýlanyp, türk halklaryň taryhyny, durmuşyny, dinini, däbini öwrenmekde uly işler bitiren wenger syýahatçy alymy Armeniý Wamberi 1863-nji ýylda Türkmenistanyň hem aglaba ýerlerinde bolýar. Ol öz ýazgylarynda her bir türkmen öýünde saz guralynyň bardygyny nygtap, türkmenleriň aýdym-saza, şahyрана söze aýratyn sarpa goýýandygyny haýran galmak bilen belläpdir⁵.

XIX asyryň ahyrynda XX asyryň hem başlarynda daşary ýurtly hünärmenleriň birnäçesi (A. Eýhgorn, W. Leýsek, R. Pfennig, S. Rybakow, N. Murawýew, A. Eýhenwald we başg.) türkmen topragynyň dürli künjeklerinde bolup, türkmen sazy, saz gurallary, olaryň özbolušly aýratynlyklary hakynda gyzykly maglumatlar toplapdyrlar. Saz öwreniji alymlaryň, syýahatçylaryň neşir edilen işlerinde, muzeýlerde, arhiwlerde saklanýan golýazmalarynda, özara birek-birege ýazan hatlarynda halkymyzyň aýdym-saza bolan çuňňur söýgüsi, il arasynda bagşy-sazandalara goýulýan hormatyň uludygy barada gyzygyp gürrüň edilýär.

⁴ Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda Ýaňgala obasynda bagşylar köşgi guruldy.

⁵ *А. Вамбери. Очерки Средней Азии. – М., 1888, с. 95.*

1925–1926, 1927–1928, 1930-njy ýyllarda tapgyrlyýyn üç gezek Türkmenistanyň obalaryna, etraplaryna aýlanan belli etnograf, saz öwreniji alym W. A. Uspenskiý gören-eşidenleriniň tekrarnamasyny esasynda, türkmen sazyny düýpli öwrenmäge ilkinji bolup girişen Wiktor Mihaýlowiç Belýaýew hem türkmenleriň öz milli saz sungatyna bolan çäksiz söýgüsini, buýsanjyny «Türkmen sazy» atly ylmy işlerinde dürli mysallar arkaly beýan edýärler.

W. Uspenskiniň Türkmenistana ençeme sapa gelmeginiň esasy sebäbi, Gündogar saz medeniýetiniň gadymylaryndan biri bolan türkmen sazynyň başga halklaryňka meňzemeýän özboluşlylygy hem-de onuň ýokary ussatlygydy. Bu ýerde alymlaryň arzuw edip ýetip bilmeýän, örän uly hem gyzykly sungaty bardy. Goşa tardyr on üç perdeden çykýan şol sungatda üýtgeşik bir güýç bolup, her kes bolsaň-da, ol seni özüne bendi edýärdi.

Geçen asyryň 20-nji ýyllarynda türkmenleriň durmuşynda sazyň eýelän orny barada W. M. Belýaýew şeýle ýazýar: «Türkmenler özleriniň dynç alýan wagtlaryny goşa tarly, diýseň näzik owazly dutary diňläp geçirmegi gowy görýärler»⁶.

Alymyň aýtmagyna görä, sazyň sesi her bir öýde eşidilipdir. Saz «sözün doly manasynda halk durmuşynyň aýrylmaz bir bölegi» diýip, ol öwrän-öwrän sözünüň üstünü ýetirýär.

Oba meşhur bagşynyň gelmegi, onuň çykyş etmegi adaty däl bir wakady. «Hiç bir toý aýdym-sazsyz geçmeýär. Toýlara ýeke bir ýerli sazandalar çagyrylman, eýsem has alys ýerlerdenem atly bagşylar çagyrylýar»⁷.

Bagşylar «diňe bir öz ýaşaýan obasynda däl, ondan alyslarda-da, hatda Türkmenistanyň çäginde daşda-da tanalýar, hormatlanýar». Bu babatda, W. M. Belýaýew sarahsly belli tüýdükçi Döwletdurdyňyň başdan geçiren wakasyny mysal edip getirýär (Tüýdük daş görnüşin-

⁶ W. Uspenskiý, W. Belýaýew. Türkmen sazy. – M., 1928. Ikinji neşir. Aşgabat, 1979, 68 sah. Türkmen sazynyň taryhy, perde, gurluş aýratynlyklary hakda gürrüň edilende, häzire çenli gymmatyny ýitirmedik bu düýpli işe salgylanmazlyk mümkin däl. Galyberse-de, dünýä möçberinde tanalýan alym W. M. Belýaýewiň inçeden yzarlap gelen netijeleriniň Mylly aganyň ýaşan döwrüne, döredijiligine bellibir derejede degişli bolmagydyr.

⁷ W. Uspenskiý, W. Belýaýew. Türkmen sazy. – M., 1928. Ikinji neşir. Aşgabat, 1979, 42 sah.

den ýönekeýje ýaly bolsa-da, onuň örän täsirli owazynyň bardygy-ny diňleýjiler bilýändirler). Gürrüni edilyän tüýdükçi 1810–1870-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir. Bir gezek ol daşary ýurda çagyrylýar. Bu ýerde ussat tüýdükçiniň diňleýjisi az bolmandyr. Ýöne şol ussatlygy zerarly-da onuň başyna howp abanýar.

Döwletdurdynyň çalyan sazlary ýurduň hökümdarynyň göwnünden turup, ony öz köşgünde galdyrmak maksady bilen gözünü oýdurmakçy bolýar. Emma, bir oňaly pursat arap, Döwletdurda bu zulumdan gaçyp, öz dogduk mekanyna sag-salamat gaýdyp gelmek başardýar...⁸

«Bagşy-sazandalar ýeke bir uly toýlary sowmak bilen meşgullanman, olar kiçiräk oturyşlyklarda az sanly diňleýjilere-de hezil berýärler. Gündizki işler birýüzli edilenden soň, agşamara bagşynyň myhman bolup gelen öýüne obanyň ähli adamlary ýygnanýarlar. Bagşynyň orny mydama köpçüligiň ortasynda bolýar. Onuň öňünde demlengi çäynek basyrylyp goýulýar. Wagtal-wagtal bagşy gök çaydan owurtlap, bogazyny ölleýär. Hemmeleriniň ünsi bagşyda, ümsümlük höküm sürýär. Kähalatlarda, iki sazanda «gaçdy-kowda» gidişýärler. Bagşy-sazandalaryň çykyşy, köplenç, uzynly gije dowam edýär. Ýöne welin, diňleýjileriň hiç biri-de, bagşynyň ýa-da sazandanyň özi boldy edýänçä, ýarpy ýolda taşlap turup gitmeýär... sazandanyň hem, diňleýjileriňem keypi gitdigiçe göterilip, joşgun aňrybaş derejä ýetýär. Içeriniň howasy-da barha gyzansoň, sazandalar derläp, öl-suw bolýarlar...»⁹.

Käbir adamlar halys aýdym-sazyň yşgyna düşüp, gündelik aladasy, işini-pişesini unudyp, bagşylaryň ýany bilen obama-oba aýlanyşyp ýörýärler.

Dutar tutmagy başaryanlar az däl. Emma dost-ýaryň göwnüni awlaýan sazanda bilen mähelle sowýan sazandanyň arasy örän ýolukdy...

Türkmen sazy asyrlar sary ýat bekleme usuly bilen, halypa-şagirtlik däbi arkaly dowam edip, ösüp-örňäp gelýän sungat bolup, ol iki topara bölünýär:

⁸ *W. Uspenskiý, W. Belyaýew. Türkmen sazy. – M., 1928. Ikinji neşir. Aşgabat, 1979, 42 sah.*

⁹ Şol ýerde.

1) Durmuşy žanrlar: läleler, öleňler, küştdepdiler...

2) Saz sungatynyň has kämilleşen görnüşi. Bu bagşy-sazandalaryň döredijiligine degişlidir.

Birinji topara girýänlere ýörite tälim, aýratyn ukyp gerek däl bolsa, ikinji topara girýänler üçin ukyp, zehin, ýörite taýýarlyk, ahyrynda-da, bellibir derejede ussatlyk talap edilýär. Elbetde, gürrüňi edilýän döwürde saz ugrundan tälim berýän hiç hili okuw mekdebi ýokdy. Ukyply, saza ýürekden berlen her bir geljekki sazanda özüne halypa tapynyp, şonuň tälim bermegi bilen hem ussatlyk «mekdebini» geçýär. Halypanyň talapkärligi, şägirdiň yhlaslylygy bilen ençeme ýyla çekýän şu «mekdepde-de» türkmen saz sungatynyň ikinji görnüşini düzýän kämil, örän çylşyrymly eserler özleşdirilýär. Ýokary kämillikdäki eserler arkaly hem şägirt özüniň ýerine ýetirijilik ussatlygyny terbiýeleýär. Her bir sazyň, sazandadan edýän aýry-aýry talaplary bolýar. Türkmeniň ýokary kämillikdäki sazalarynyň barmak basyp sanardan kän agdykdygy, çylşyrymlylygy ýetik, örän inçe sungatdygy göz önünde tutulsa, onda ol talaplary ödemek üçin ençeme ýyllaryň, irginsiz zähmetiň gerek boljakdygy öz-özünden düşnüklidir. Bu babatda Amangeldi Gönübek, Kel bagşy, Mylly Täçmyrat dagynyň halypa-şägirtlikde köp ýyllar ýakyn aragatnaşyk saklandyklary mysal bolup biler.

Halypa-şägirtlik, elbetde, ýeňil iş däldi. Döwrüň gün-güzeran meselesi, aralaryň alyslygy zerarly islän mahalyň baryp-gelip durmaga boletin mümkinçiligiň bolmazlygy işe azda-kände oňaýsyz täsirini ýetirýärdi. Ol döwürlerde saz edaralarynyň, aýlykly-günlükli iş yerleriniň ýoklugy sebäpli, halypa bolsun, şägirt bolsun, parhy ýok, daýhançylyk, çopançylyk ýa-da bolmasa, başga bir iş edip, gün-güzeranyny aýlamaga mejbur bolunýardy. Şonuň ýaly Mylly hem özüniň köp wagtyny daýhançylyga sarp edipdi.

Halypasynyň ak patasyny almak, şägirt üçin ýazylmadyk möhüm «şahadatnama» ýaly bir zatdy. Isle ýaş bolsun, isle-de orta ýaşly, parhy ýok, pata berlen bolsa, onuň sazandalyk kärini ele alandygyna, märeke sowmaga-da «gorunyň» ýetjekdigine güwä geçildigidi. Şägirt pata almazdan öň, halypasynyň razylygy hem rugsady bolmasa, toýlarda, uly üýşmeleňlerde çykyş etmäge känbir het edip bilmeyär. Hakyky halypalar her çalyňyan sazyň kemsiz «dokuzy düzüw» bol-

ýança, pata bermekden saklanýarlar. Köpçülige «eýlemi» ýetmedik saz hödürlense, ol halypa üçin abraý däl. Ine, şuňa görä-de halypalar pata bermäge howlukmaýarlar.

Patanyň üýtgeşsiz kesgitli bir mazmuny ýok. Her halypa ony özüçe berýär. Ol, esasan, ýagşy arzuwlardan, öwüt-nesihatlardan ybarat. W. M. Belýaýew bir bagşynyň öz şägirdine beren patasyndan şeýle nesihatlary mysal getirýär:

1. Hiç wagt il-günüň göwnüni ýykma!

2. Sylanyp berlen baýrak her näçe az bolsa-da, sen oňa minnetdar bol!

3. Özüňden gowşak çalyan sazanda bilen bile çalmakdan boýun gaçyrma!¹⁰

Amangeldi Gönübeğiň patasyny alan sazanda beýle bir kân bolmandyr. Halypa okamaly dogasyny okandan soň, şeýle sargyt eder eken: «Bar, kärkeş, ýoluň açyk!

Käriňi harlama, kiçeltme! Bu käriň aňrsynda gazan ýaly, gazan ýaly kelleler ýatandyr, her gezek guraly ele alanyňda, sen olary ýatlaajak bol!»

Türkmeniň her bir tiresiniň, obasynyň ýa-da etrabynyň atly-abraýly bagşylary, sazandalary (dutarçy, gyjakçy, tüýdükçi) bolupdyr. Olaryň kimlerdigi, azlygy-köplügi barada anyk maglumatlar bu günki günde, elbetde, juda az. Hatda XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda ýaşap geçen bagşy-sazandalara degişli maglumatlar hem bolelin ýeterlik däl. Emma welin, ýokarda agzap geçen döwrümiziň içinde bagşylaryň, esasan hem, sazandalaryň özboluşly bir ýerine ýetirijilik «mekdepleri» peýda bolup, olar ýerine ýetirijilikdäki ussatlygyň ösmegine uly täsir edipdir. Ahalda şeýle «mekdep» ýa-da «ýol», esasan, belli dutarçylaryň, Maryda belli-belli tüýdükçileriň (gargy tüýdük), dutarçylaryň tagallasy bilen dowam edipdir. Oň belläp geçişimiz ýaly, atlary bize doly belli bolmadyk şol sazandalaryň öz ýerine ýetirijilik aýratynlyklary bolup, olar öňki ötüp geçen ussatlaryň ýollaryny hem dowam etdiripdirler we ösdüripdirler.

Meselem, aýdalyň, ýurtda giňden belli bolan Gökdepe «mekdebi» (esasan, dutarçylyk) özüniň gözbaşyny Gara bagşydan (ýa-da Gara şahyrdan) alyp gaýdypdyr diýen gürrüň bar. Gynansak-da, bu

¹⁰ *W. Uspenskiý, W. Belýaýew. Türkmen sazy. 130 sah.*

sazandanyň ömri we döredijiligi barada subutly maglumat ýok (Ol, takmynan, 1884-nji ýylda aradan çykypdyr). Gara bagşy diňe bir sazanda bolman, eýsem, birnäçe heňleri hem döredipdir (W. A. Us-penskiý tarapyndan ýazga geçirilen «Bagşylar» diýen heňe Gara şa-hyryňky diýilýär). Lakamyndan belli bolşy ýaly, ol şahyrçylyk bilen hem meşgullanyndyr. Ýeri gelende aýtsak, bagşylaryň käbirleriniň döredijiligi şahyrçylyk bilen utgaşyp gidýär. Mysal üçin, Durdy bagşy, Ýagmyr şahyr, Baba şahyr, Baýram şahyr we başgalary gör-kezmek bolar. Gara şahyr atly-abraýly sazanda bolup, birnäçe bag-şy-sazandalara-da tälim beripdir. Şolaryň biri-de, ady diňe bir ýur-duň çäginde däl, eýsem-de bolsa, onuň daşynda-da giňden belli bo-lan Amangeldi Gönübekdir (Amangeldi Orazaly ogyly (1830–1879). Amangeldiniň ilkinji halypasy Hemra Şyh bolupdyr diýen maglu-mat hem bar). Gönübek, Gönü lakamy ýörgünli bolan Amangeldiniň özi hem soňra ençeme bagşy-sazandalaryň halypasy bolýar¹¹. Batyr bagşy (Kepelän köri), Kel bagşy ýaly ussatlaryň ösüp ýetişmekle-rinde onuň tagallasy örän uludyr.

Gökdepe galasynyň Demirgazyk Gündogarynda gummy etekläp oturan Yzgant obasynda dünýä inen Kel bagşy¹² hem halypasynyň ýoluny dowam etdirip, birnäçe ýaş sazandalara tälim-terbiýe berýär. Onuň esasy şägirtleriniň biri hem Mylly Täçmyradowdyr.

Hormatly Prezidentimiziň «Ile döwlet geler bolsa...» atly aja-ýyp monografiýasynyň «Halypa-şägirtlik däpleri» diýen bölümünde Mylly aganyň esasy halypasynyň sargytlaryna hemişe ygrarly bolup, ussadyň her bir belligine ýürek töründe aýratyn orun berendigi, ýokary çeperçilikde şeýle beýan edilýär: «Kel bagşy şägirtlerinden bütin durky bilen saza berilmegi we tutuşlygyna sungata tabyn bol-magy talap edipdir. Mylly Täçmyradow halypasynyň ýanyna gör-me-görşe baranynda, saglyk-amanlykdan soň, oňa saz çalyň berýän eken. Ýaşy birçene baran Kel bagşy sazyň owazyna uka gidýän ýaly bolup meýmiräpdir. «Ýusup owganyň» iň bir çylşyrymly ýerini ýe-

¹¹ Diňleýjileri özüne bendi edýän ençeme ajaýyp sazlar bilen birlikde «Gök-depe mukamy», «Aýralyk mukamy», «Goňurbaş mukamy», «Söylühalan», «Bike-halan» Gönübek tarapyndan döredilen diýlip hasap edilýär (Seret: *N. Nyýazlyýew. Gönübek. – A., 2011*).

¹² Hakyky ady Allaberdi Aýdogdy ogyly (1850–1923).

rine ýetirende, Mylly joşgunyna bäs gelip bilmän, dutaryň gapagyna pitikläp goýberipdir. Şonda Kel bagşy başyny galdyryp: «Näme, oglum, owazy kirişden alyp bilmesen, gapak dadyňa ýeter öýdýänmi?» diýipdir. Halypasynyň bu belligini Mylly aga ömürboýy ýatda saklapdyr» (63 sah.).

* * *

Myllylaryň maşgalasynda il içinde at alan sazanda ýokdy. Diňe onuň agasynyň çendanlar dutar çalaýmasy bolardy. Şol hem ýaş Myllyda saza bolan egsilmez söýgini oýardy. Agasynyň çalyan sazalaryny Mylly üns bilen diňleýärdi. Käte heňiň uşlybyny yzarlap, ýyg-ýygdydan dutary eline alyp, ony «çalaýsam» diýip, göwün ýüwürderdi. Oglanyň saza bolan höwesiniň ýönekeý bir ymytlyma dälidigini aňyp, kakasy oňa dutar alyp berýär. Elbetde, bu sowgat oglanyň durmuşynda ýatdan çykmaýan bir wakady.

Mylly özüniň saz älemine bolan ilkinji gadamlaryny şol dutar arkaly başlaýar. Ilki agasynyň, soňra bolsa obadaşy Täçmämmet Suhangulynyň tagallasy bilen ol dutar düzmeği, kakuwlary, dutar çalmagyň başlangyç endiklerini ele alyp, özleşdirýär, dura-bara birnäçe yeňiljek sazalary öwrenýär. Şoňa görä-de ol Kel bagşynyň baýry şägirtlerinden biri Täçmämmet Suhangula (1864–1942) hemişe hormat bilen «han halypa» diýip ýüzlenipdir.

Şu ýerde halypalardan, aýdym-saz muşdaklaryndan eşiden gürrüňlerim esasynda taýýarlan makalalarymdan bir bölegi okyjylara ýetirmegi müwessa bildim. Bu gürrüňçilik Täçmämmet Suhangulynyň obadaşy Annamyrat han bilen Kel bagşynyň öýünde myhmançylykdaka bolup geçýär...

Kel bagşy:

– Annamyrat han, diýýän-ä, arada siziň obaňyzdan bir ýigit bizi idäp gelipdir. Meniňem öýde ýok döwrüm. Ýeňneňiz habaryny alypdyr, gepleşipdir. Täçmyrat putuň ogly bolmaly, adyna-da Mylly diýipdir, tanaýansyňyz-la – diýip, gürrüni başga ýana syrykdirmek üçin myhmana ýüzlendi.

– Täçmyrat put lakamly pälwanyň ogly bolsa, Myllydyr ol. Men oňa belet, halypa! Eli ýola düşen. Zehini-ukyby-da kemlär ýaly däl. Iş edinjek halypa ýetenok oňa. Maňa-da özüň belet, bäs gün obada

bolsam, birki aýlap gara beremok. Halypa küýsöp gelen bolsa, gowy edipdir. Eger şägirt alsaňyz, «ýüňsakgal-a» eder öýdemok – diýip, Täçmämet han ynamly gürlädi.

– Ýeňneňem-ä ol meniklije oglana, diýseň göwni ýeten bolarly. «Seň gözleýänleňden ýaly-la» diýip, halys günüme goýanok. Nesibämizde bolsa, görşerisem. Şägirt durjaklygy çyny bolsa, alalarys – diýip, Kel bagşynyň sözüne dyngy bereni hem şoldy welin:

– Bagşy aga, oba bardygymyz bu sözleriňizi oňa elinje ýetireris. Nesip bolsa, aňry gitse, üç-dört günün içinde ýanyňyza geler ýaly ederis – diýip, Annamyrat han, möhümi biten dilegçi dek begendi. Sebäbi ýaňgalalylaryň ýene birine Yzganda gatnap, sütün halypadan tälüm almak bagty miýesser boljakdy...

Myllynyň kämillik ýoluna düşmeginde, çeperçilik – ussatlyk derejesiniň artmagynda Kel bagşynyň ýetiren täsiriniň örän uly bolandygy aýratyn bellänip geçilse, adalatly bolar. Bu uly halypa hem sazanda, ömrüniň ahyryna çenli, hatda nähoşlap ýanyny düşege berende-de, öz şägirdini sazyň gizlin syrly bilen tanyş etmesini togtatmaýar. Myllynyň halypasyndan öwrenen sazalarynyň in soňkularynyň biri «Dogrusy» diýen saz bolýar. Uly hem çylşyrymy ýetik bu sazyň heň ýörelgesini Kel bagşa «peşgeş» beren Gönübekdi.

Sagdyn, özüne bendi ediji bu sazyň («Dogrusy») gurluşy-da, heň manysynyň yzygiderli ýaýbaňlandyrylyşy-da, ösdürilişi-de haýran galarlyk derejede diýsek, öte geçdigimiz bolmasa gerek (notasy kitapçada berildi). Sazyň nota ýazgysyna syn edeniňde, onda bu sazyň esasy dürlü äheňde üýtgäp durýan iki taktly heň ýordumynyň düzýändigini görmek kyn däl (başlangyç 2, 3 taktlar). Eýýäm şu taktlaryň özünde barha öňe alyp baryjy kompozision çemeleşme aýdyň duýulýar; heň kem-kemden ýokarlanma bilen bolýar, ýagny kiçi oktawanyň **fa** notasyndan birinji oktawanyň **do**-syna çenli. Soňra, yzyna gaýdanda-da, ýene şol kiçi oktawanyň **do**-syna çenli gelýär. Eserde bu aralyklar (ýa-da bölekler) beýle bir kiçi hem däl. **Fa** tonikasy höküm sürýän birinji bölek, **do** bölegi bilen ornuny çalyşýar (19 takt). Şonuň zýy bilen hem heň ýene bir gezek kwinta aralyga ýokary galyp (1 oktawa, **sol**), in ýokary belentlikli bölekde döwnelýär (32 takt). Ýöne, ol uzak eglenmezden, ýene-de başdaky perdelere, ýagny **fa** bölegine gaýdyp gelýär. Şeýlelikde, gürrüňi edilýän eserde Gündogar halkla-

rynyň saz sungatyna mahsus bolan üç bölümliligi-de, heň bölegini ösdürmekdäki erjel maksady-da görmek bolýar.

Sazandalyk kärini ele alan Mylly Täçmyradow indi Aşgabadyň özünde, paýtagtdan alysdaky obalarda, toýlarda, çopanlaryň goşunda yzygiderli çykyş edýär. Bu çykyşlar, bir tarapdan, diňlējileriň ruhuny galkyndyrsa, ikinji bir tarapdan, sazandanyň öz kärine bolan jogapkärçiligini artdyryardy. Diňlējji köpçüliginiň islegini has-da kanagatlandyrmak üçin, täze-täze sazlar bilen mukam goruny baýlaşdyrmaga borçly edýärdi.

Myllynyň kalbynda şol ýyllarda aýratyn möhür bolup galan pursatlary höwes bilen ýatlasymyz gelýär.

...Öňem kän gezek gelip, kä günin, käte-de iki-üç günläp ýatyp gaýdýan öýüne bu gezek Mylly ýáýdana-ýáýdana uýaljyrap geldi. Ol daş işikde oňa-muňa gümra bolup ýören Aýsoltan eje bilen salamlaşdy.

– Hä, oglum, geleweri, obalar saglykmydyr? Bu gezek köp-räk eglenäýdiňmi?! Ýa-da halypaň araky inirdisini gaty göräýdiňmi? Olam indi, göwnüme bolmasa, sähel zada yrsarap duran ýaly! Adam garraberse, çaga ýaly ynjklygy artarmyş diýerdiler welin, şol diýilýän ugrunda bar bolarly?! – diýip, Aýsoltan eje elindäki syza sübsesini gapdalynda duran ýabaga söýedi-de:

– Giriber öýe, halypaň öýdedir – diýip, çayyň ugruna çykdy.

Daşdan gelýän sesi bada-bat aňan Kel bagsy şägirdiniň gelerine howlugýardy. Onuň ýüzünden many almakçydy. Salam berip giren Mylly halypasy bilen elleşip görüşdi. Soňam hemişeki ýerine geçip oturdy. Assyrynlyk bilen Mylla garap, onuň ýüz-gözünden üýtgeşik bir many çykaryp bilmedik Kel bagsy:

– «Düýe köşegini gowy görse, hem gapar, hem deper» diýen dnalaryň bir sözi bardyr. Ýol uzak, özem juda azaplydyr. «Güzapdan doly bu senede eýe boljak bolsaň, «kä gapylarsyň, käte depilersiň». Şeýde-şeýde ezberligiň artar. Ýüzüň bekäp, etiň gatar. Geçen sapar gatyрак daraýdym öýdýän – diýip, ýene-de Mylla garady.

– Ýok-la, halypa. Gaty görer ýaly zat ýok. Henizem oglanlyk edip, käte ünsümizi başga ýana böläýýäs-dä. Ýogsama, ugruna ýykylsaň, bitmejek zatlara däl – diýip, Mylly müynli jogap berdi.

Halypa-şägirt bir-biriniň çat maňlaýyna geçip, birsalym mukamlar ummanyna seýil etdiler. Mukamlaryň geçenki gezek, «käýeden-

-depdiren» ýerlerini Myllynyň pert-pert çalyň berşi, halypanyň göwnüni göterdi. Heniz öwrenmedik heňleriniň oýnam sanysynyň suduryňy, öň bilýänleriniňem «berekellasyny» alan şägirt bu gezek hoş bolup gaýtdy...

* * *

...Bu sapa hem nobat ilki saza berildi. Şägirdiniň gaşynda oturyň, başlangyç heňleriň oýnam sanysyny diňläp, şägirdiniň ezberliginden ýene bir gezek hoşal bolan Kel bagşy:

– Keýwany, hany işleňni birýüzli eden bolsaň geläý. Şu gün Myllyň çyny ýaly-la. Bile diňläli – diýip, daş işikde öý aladalary bilen mübtela bolup ýören Aýsoltan ejänem çagyrdy. Soňam, «başlaba» diýen manyda baş atyp, şägirdine ejaza berdi.

Ilki «Gökdepe», «Goňurbaş», «Ussadym», «Uçradym» ýaly sazlary ýaňlandy. Soňra ol «Gyrklaryň» ujundan girdi. Kirişler ýene dartylyp «Ýandymlara», «Gelemenlere» nobat ýetdi. Halypasynyň «Maral geldisine» başlajak bolanda welin, Mylly biraz ýaýdandy. Ýagdaýy derhal duýan Kel bagşy saz yzarlamaga üşükli ýanyoldaşyna garap:

– Aýsoltan, diýýän-ä, «Maral geldäde» gezek ýetdi öýdýän – diýeni hem şoldy welin, aýaly:

– Gyssabermesene, oglany. Rugsadyny bereňsoň, özi biler-ä – diýip, has jaýlaşykly oturdy. Kel halypanyň «gara bagryndan önen» «Maral geldisiniň» soňky şelpeleri has-da dogumly ýaňlandy. Aýsoltan eje:

– Bagşy, diýýän-ä, heý, «Maral geldiň» kemi galdymy? – diýdi. Mylla-da içinden alkyş etdi: «Tüweleme, eliň-gözüň dert görmesin, balam! Ýaman gözden saklasyn Biribar hernä». Ýöne adamsyndan öňe düşmäni özüne uslyp bilmän ýaýdandy. Ýyllap çeken azabynyň ýerine düşendigine häliden bari begenip, damagy dolup oturan halypa çalaja ardynjyrandan soň:

– Bolubilýä, kemi ýok, tüweleme! – diýip, sesiniň buýsançdan ýaña sandyrap çykyşyny bildirmezlige çalyşdy. Halypasynyň ýagdaýyny aňan Mylly: «Ussadymy gynap oturmaýyn» diýen karara geldimi, nämemi, dutaryň «gulagyny» ýene az-kem elläp, «Heserlä» tutdurdy. Begenjinden ýaña uçaýjak bolan Kel bagşy, ýerinden bir az

gozganyp, jaýlaşykly oturdy. Heniz kyrkyny doldurmadyk şägirdiniň «gara gazma» görkezýän «oýunlaryny» sypdyrman synlap, «Heserliniň» hasratyna seri sämäp ugran halypa, şägirdiniň goşyan goşantlaryna, bezeglerine, käbir öwrümlere berýän depgin-şowhunyna begenýärdi. «Halypamyz Gönübek: «Ussat adam ýol içinden ýol tapar» diýip, hak aýdypdyr» diýip, içini gepledip oturan beýik senetkär, saz tamamlanan badyna, birbada Myllyň «berekellasyny» ýetirip bilmedi. Kütelişen gözleriň hanasyny dolduran begenç-buýsanç gözýaşlary düwme-düwme bolup, çal sepen sakgala syrygyp gaýtdy. Az-kem demini dürsänden soň, mylaýymdan sandyrap, ýöne halys ýürekden çykýan mähirden doly sesi bilen:

– Zehiniňe berekella, oglum! Hudaý köp görmesin! Ömrüň uzak bolsun! – diýip, ýene sözüne dyngy berdi. Birhaýukdan soňam: – Gelen gitmeli dünýe-dä bu. Biziňem köpümüz geçip, azymyz galypdyr. Indi nobat siziňki. «Bu senediň aňyrsyna ýeten-ä ýokdur» diýerdi halypalarymyz. Şoň üçinem hemişe öwrenibermeli, çalybermeli, gözläbermeli – diýip, ýanyoldaşyna garady. Häliden bäri sazyň jadysyna başagaý bolup oturan Aýsoltan eje gürrüňe goşuldy:

– Tüweleme, kemi ýok. Tüýs «Myllyň çalşy» diýdirdiň «Heserlin-ä». Täze, üýtgeşik lybas geýdiribilipsiň. Ýa men öte geçdimmi, bagşy? – diýip, adamsyna nazaryny aýlady.

– He-ý, keywany, he-ýem seň aýdanyňa telek diýip bormy?! Kemsiz baha kesip bilýän-ä sen – diýip, bälçiklige saldy. Soň bolsa:

– Şägirt, saňa ýene bir sargydymy aýdaýyn. Mämmetmyrat diýen hem ussa, hem ussat halypa bar. Ho-ol, goňşy Gagşal obada, hökman soňam ýanyňa bargyn. Onuňam örüsi biziňkiden giň bolmasa, kem dälidir. Özem, gaty hoşgylaw adamdyr. Mahal-mahal gezýän ýaýlaňy üýtgetseň, del zatlary görüp-eşidip, gözýetimiň giňär. Göwnüň gäterilip, ylhamyň joşar – diýdi...

Kel bagşy dünýeden gaýdan soň, Mylly hünär atasynyň sargydyny amal etmek maksady bilen, asly şol etrabyň Gagşal obasyndan bolan, görnükli dutar ussasy hemem ezber sazanda Mämmetmyrat halypanyň huzuryna barýar. Gysga wagtyň dowamynda bu halypanyň hem «gor küýzesindäki» kämil sazlaryň eñemesini kemsiz-köstsüz özleşdirip, «goş sandygyna» müdimilik alypdyr. Mämmetmyrat ussanyň öwreden ilkinji «Derdiňden» diýen çaklaňja heňini, «Humarala»,

«Burnaşak» kimin juda çylşyrymly eserlerini Mylly ömürboýy çalyň, bu halypasyny soň-soňlaram kän ýatlapdyr...

Ýurtda bolup geçen 1917-nji ýylyň oktýabr öwrülişi Orta Aziýa halklarynyň, şol sanda türkmenleriň durmuşynda-da täze bir eýýamy açýar. Türkmenistanda Sowet häkimiýetiniň berkarar edilmegi bilen, halk aýdym-sazlaryny, öleňlerdir läleleri, hüwdüleri, dessanlary ýygnamaklyga uly üns berlip başlanýar. Bu wajyp iş respublikanyň Narkomprosynda döredilen saz-etnografiýa baradaky komissiýanyň garamagynda alnyp barylýar. Halk saz döredijiligini öwrenmek diýseň gerekli hem jogapkärli işdi. Çünki ol milli saz sungatynyň geljegi üçin möhümdi. 1921-nji ýylda Daşkent şäherinde ýörite konsert guralyp, onda Türküstan halklarynyň aglabasynyň aýdym-sazlary ýerine ýetirilýär. Geçirilen bu çäranň ähmiýeti uly bolýar. «Milli sazlaryň, milli sungatyň bular ýaly giňişleýin gözden geçirilişi, megerem, ilkinji synanyşyk bolsa gerek» diýip, W. M. Belyáýew belläp geçýär. Döwrüň dürli kynçylyklaryna garamazdan, geçirilen bu etnografik konserte görnükli türkmen sazandalarynyň birnäçesi bilen birlikde, ýurtda giňden belli bolan Sary bagşy (1871–1934)¹³ hem çagyrylýar.

1924-nji ýylyň ahyrynda, Türkmenistanyň respublika diýlip ygylan edilmegi mynasybetli döredijilik, şonuň ýaly-da, halk saz mirasyny ýygnamak hem öwrenmek işleri bilen özüni tanadan Wiktor Aleksandrowiç Uspenskiý türkmen hökümeti tarapyndan Türkmenistana çagyrylyp, oňa milli aýdym-sazlary ýygnamak we ylmy esasyda öwrenmek işi tabşyrylýar. Elbetde, gürrüni edilyän döwrüň durmuş şertleri ýeňil däldi. Şeýle-de bolsa W. A. Uspenskiý bu işe uly gyzyklanma bilen girişýär we saparynyň birinji tapgyryny jemleýär. Ikinji gezekki saparynda-da ol Gowşutda Mylly Täçmyradow bilen duşuşýar. Halypasy Kel bagşy aradan çykandan soň, galyberse-de, gün-güzeranyň kynlaşmagy zerarly Mylly şol wagtky Kaka etrabynyň Mehini obasyna göçýär. Bu ýerde ol 1924–1930-njy ýyllar aralygynda daýhançylyk bilen meşgullanýar. Şol bir wagtda özüniň döredijilik işini hem üstünlikli dowam etdirýär.

¹³ A. W. Uspenskiý oňa «şu döwürde türkmen sazandalarynyň arasynda iň bir ezberi» diýip baha berýär.

1928-nji ýylyň başlarynda W. A. Uspenskiý Myllydan dört sany sazy nota geçirýär. Şondan soň, ol: «Diýseň täsin sazanda», «...örüsi örän giň dutarçy» diýip, öz ýazgylarynda belläp geçýär.

Mylly bagşy (aýdymçy) däl, dutarçydy. Ol hem ýekelikde çalyrdy, hem bagşylara sazandarlyk edýärdi. Uspenskiý bolsa özüniň «Türkmen sazy» kitabynyň 2-nji tomunda (101 sah.) bagşylara-da, olara sazandarlyk edýänlere-de «aýdymçy» diýipdir. Ýokarda ady agzalyp geçilen Sary Pürli ogy ussat dutarçydy, emma ol bagşyçylyk käriniň iň gowy ýörelgesini ýokary derejede özleşdiren bagşylaryň biri (ýagny aýdymçy) hökmünde-de tanalýardy. Mylly ýaly ol hem Kel bagşydan tälim alandy. Ýigriminji ýyllaryň başlarynda Sary bagşy bilen Mylly Täçmyradow ikisi ýakyn aragatnaşykda bolup, bilelikde köp-köp çykyşlary guraýarlar.

Megerem, Mylly bagşyçylyk sungaty bilen dutarçy-sazandalygyň kökünüň birdigine, ýokary ussatlyga dalaş edýän her bir dutarçynyň aýdym sungatyna, bagşyçylyk senedine-de örän belet bolmalydygyna ir düşünen bolmaly. Hut şuna görä-de, ol diňe bir Sary bagşa däl, başga-da ençeme bagşylara sazandarlyk edýär. Bu bolsa onuň döredijiliginiň baýlaşmagyna, ýerine ýetirijilikdäki tejribesiniň barha artmagyna getirýär.

W. A. Uspenskiý diňe bir Myllynyň çalyan sazalarynyň köpdüginini däl, eýsem, onuň halk sazalarynyň taryhyndanam habarlydygyny beläp geçýär. Türkmen sazynyň geçmişinden, sazandanyň alyma beren zyzykly hem gymmatly gürrüňleriniň bir ýa iki dälidigi muňa aýdyň güwä geçýär. Mylly sazalaryň many-mazmuny bilen tanyş etmekdenem başga, käbir sazyň haçan, kim tarapyndan döredilendigini, özeniniň kimden gaýdýandygyny hem anyk aýdyp berýär.

W. Uspenskiniň ýazyp alan dört heñiniň biri, gahrymançylykly¹⁴ häsiýete eýe bolan, eýýäm üstünde durup geçen heñimiz «Dogrusydyr» (bu heň türkmenleriň daşary ýurt basybalýjylarynyň garşysyna alyp baran göreşini beýan edýän goşga goşulyp aýdylýar). Ikinji heň (ýa-da aýdym) «Eý, heniz» gurluşy boýunça iki bölümden ybarat. Birinji iki takt – giriş. Mundan soň heň, esasan, iki taktdan düzülýär (sorang-jogap). Aşaky ýogyn sesiň şol çäge – bölege aralaşmagy bilen kem-kemden ýiteňkirleýän iň ýokary belentlikli bölek (kulminasiýa)

¹⁴ W. Uspenskiý, *W. Belýayew*. Türkmen sazy. II kitap, 172 sah.

başlaýar. W. Uspenskiniň bellemegine görä, bu aýdym Nowaýynyň goşgusyna aýdylýp, onda durmuşdan göwnügeçginlilik beýan edilýär¹⁵. W. M. Belýaýew bolsa «Bular ýaly çuňňur melanholik (biperwaýlyk, göwnüçökgünlilik) duýgy, bellibir derejede türkmen sazyna mahsus zatdyr» diýip belleýär. Alymyň bu aýdany bilen doly ylalaşmak mümkin däl. Sebäbi türkmen sazy her dürli häsiýete eýedir: gaýgylsyz-da bardyr, göçgünlisi-de, batyr gaý häsiýetlisi-de az däl¹⁶. Aslynda, halypa-şägirtlik däbi bilen dowam edip gelýän türkmen saz sungatynda, aýdymlar bilen sazlaryň many-mazmunlary we gurluşy taýdan biri-biri bilen şeýle bir «bagry badaşan» welin, hatda olary aýry-aýrylykda göz önüne getirmek hem mümkin däl.

Aýdymlarda goşgy bentleri eseriň aýrylmaz bir agzasy bolsa, instrumental sazlarda ol esere gös-göni ornaşmazdan, haýsydyr bir manyny (wakany) aňladyp biler¹⁷. W. S. Winogradowyň belleýşi ýaly, «maksatnamaly (haýsydyr bir wakany suratlandyrmak) bu – Orta Aziýa we Gazagystan halklarynyň dürli gurallar üçin döreden sazlarynyň esasy özenidir»¹⁸.

Bagşylar öz aýdýan aýdymlarynda ýa Gündogaryň naýbaşy şahyrlarynyň (bu babatda Alyşir Nowaýy (1441–1501) öň hatarda durýar) ýa-da türkmen milli şahyrlarynyň, köplenç, Magtymguly Pyragynyň (1724–1782), şeýle hem halk dessanlarynyň goşgularyny peýdalanýarlar.¹⁹

Aýdymlar we dürli saz gurallary üçin döredilen sazlar gurluşlary we çylşyrymlylygy babatda özboluşly aýratynlygyna garamazdan, biri-biri bilen örän ýakyn aragatnaşykda ösüpdür hem-de many-mazmuny, gurluşy taýdan birek-biregi has baýlaşdyrypdyr.

Dürli saz gurallary üçin döredilen sazlar, esasan hem, dutarda çalynýan heňler (mukamlar) bellibir taryhy wakalar («Gökdepe mukamy», «Saltyklar», «Ýusup owgan»), rowaýatlar («Kepderi», «Humarala», «Burnaşak»), aşyk-magşuklaryň durmuşy («Aýna», «Ene»,

¹⁵ Ýa-da W. M. Belýaýewiň ýazyşy ýaly, «Söweşjeň». I kitap, 59 sah.

¹⁶ Şol ýerde, 172 sah.

¹⁷ «Olar diňleýjiler tarapyndan söýülýär, diňleýji köpçüligine diýseň ýiti täsir edýär». Seret: A. Вамбери. Путешествие по Средней Азии. – СПб, 1865, с. 159.

¹⁸ B. C. Виноградов. Музыка Советского Востока. – М., 1968, с. 110.

¹⁹ Nowaýy öz goşgularyny pars dilinde ýazanlygy sebäpli, olara düşünmek aňsat däl.

«Ýandym», «Hatyja»), «Görogly» şadessany, «Zöhre-Tahyr», «Leýli-Mejnun», «Şasennem-Garyp», «Saýatly-Hemra» dessanlary ýa-da nusgawy şahyrlarymyzyň aýry-aýry göwürümlü eserleri bilen baglanyşyklydyr. «Näler görümdi», «Ýyldyz dagy», «Göroglynyň at oýnadyşy», «Baga seýle», «Ýnjytma», «Balsaýat» ýaly sazlar muňa mysaldyr. Şonuň ýaly-da ussat bagşy-sazandalaryň atlary bilen baglanyşykly «Hajygolak», «Berkeli çokaý», «Ýow bagşy», «Durdy bagşy» ýaly eserler hem bar. Atlary agzalan sazalaryň aglaba köpüsi Mylly aganyň çalan sazларыdyr. Türkmen naýbaşy mukamlarynyň, sazларыnyň ýene bir özboluşly aýratynlygy – olaryň halypa-şägirtlik däbi bilen nesilden-nesle geçirilýändigini we improwizasion häsiýete eýe bolmagydyr. Ýokary ussatlyga ýeten bagşy-sazandalar çalyan sazларыnyň, aýdýan aýdymларыnyň esasy heňini ýat bekläp, soňra olary özleriçe çeperleşdirip heň, many-mazmun taýdan baýlaşdyrypdyrlar. Şu ýerdenem şol bir eserleriň dürli nusgalary, ýerine ýetirijilikdäki dürli çemeleşmeleri ýüze çykypdyr. Muňa mysal hökmünde birnäçe nusgadan ybarat «Jelil», «Saltyklar», «Hajygolak», «Ýandymlar» kimin sütün mukamlary görkezmek bolar. Diýmek, bagşy-sazandalar diňe bir ýerine ýetiriji däl-de, eýsem-de bolsa dörediji bolup hem çykyş edipdirler.

«Mylly Täçmyradowdan ýazylyp alnan sazlar özleriniň nepisligi, aýratyn häsiýete eýeligi bilen tapawutlylykda haýran galdyryýar» diýip, W. A. Uspenskiý belleýär²⁰. Bu aýdylanlar, öňi bilen, yşky häsiýetli «Aýjemaň jan»²¹ hem-de «Ýedi ýylky giden ýarym» atly heňlere degişlidir.

Atlary agzalan heňleriň gurluşy o diýen çylşyrymly däl (heňiň birinji bölegindäki modulýasion akym ikinji böleginde-de üýtgeşiz gaýtalanýar). Ýöne welin, perde – intonasiýa babatda örän baý. Heňiň garmoniyasy zzygiderli bas açarynda düzülýär; kiçi oktawada **fa**, **mi**-bemol, **re**-bemol, **do**, birdenem, ol kiçi oktawada **si**-bemola geçýär (kulminasiýa), soňra bolsa, dowamly häsiýetde basgançak-basgançak başdaky perdelere dolanýar. Hakykatdan hem, bu sazy diňleseň, öňi bilen, onuň nepisligi, perde sesleriniň, ownujak me-

²⁰ W. A. Uspenskiý, W. M. Belýayew. Türkmen sazy. II kitap, 179 sah.

²¹ W. Uspenskiniň habar bermegine görä, bu heňi Mylly heniz çagaka dogduk obasy Ýaňgalada eşidipdir. Oba ýaşlary ony söýgä bagyşlanan goşga goşup aýdar ekenler.

lizmleriň ýygy-ýygy «uçganaklamagy» gijeki uçgunjyklary ýadyňa salyp, özüne bendi edýär.

Heňleriň ikinjisi («Ýedi ýylky giden ýarym») babatda aýdanyňda, onda yşga düşen gahrymanyň uludan dem alýanyny, hatda ýuwaşjadan hasratly «ah» çekýänini eşidýän ýaly bolýarsyň. Ol, esasan, ýokardan aşak okgunly hereket edip (şol bir esas bolup durýan **do-fa** kwarta interwaly aralykda), ýygy-ýygydan gaýtalanýan köp sanly ownujak heň böleklerinden ybarat. Bu toparlar kulminasion gal-kynyşy emele getirip, olar her sapar şol bir ýokarda aýdylan interwala gaýdyp gelýärler. Sazy ýerine ýetiriji, ony döredeniň öňde goýan maksadyny, içki pikirini dolulygyna açyp görkezýär. Aslynda, çalyan sazларында suratkeşlige, nepisligе ýykгyn etmeklik Mylly Täçmyradyň döredijiligine has mahsus häsiýetleriň biri bolsa gerek. Onuň şabram şelpelerinden çykýan jana şypa beriji heňler, dürli reňkdäki hünji düzümlerini ýadyňa salýan ownujak bezegler bilen juda bezelen.

Geliň, indi Mylly Täçmyradyň döredijilik zehininiň şineläp, dur-lanyp ugran ýyllary, Kel halypanyň bolsa: «Şägirdiň özbaşdak heň döretmek ukybynyň hem oýananyny göräýsek» diýip, arzuw eden döwri bilen bagly pursatlara birsellem «seýran» edeliň!

...Kel bagşy ýaşynyň soňky aýlarynda ýarawsyzlyk tapynyp, köplenç, öýderäk boldy. «Gara dutaram» tapdan düşen sazanda bahyllyk bildirip ugrady. Günleriň birinde öçügsi göreçlerini bir nokada dikip, tukat oturan adamsynyň gam laýyndan çykmagyny islän Aýsoltan eje çaly çäýnegi bilen öýe girip, bagşynyň gapdalyna geçdi. Käseleriň birini ýarty edip, oňa uzadyp:

– Náme lapyň keç-le bagşy? Närezy ýa-da gerek zadyň bar-mydy? Juda biynjalyk görünüň-le? – diýdi.

– Ýok-la, keywany, närazy zadymyz ýok, agyry-ünji-de, Hudaýa münde bir şükür.

– Onda näme tiňkäni şo bir ýere dikip, içni hümedip otyrsyň. Gowusy, şägirtleňne baha kes! Meň berýän baham bilen kybapdaşmy, şony bir bileýin – diýip, adamsynyň «gam laýyndan» çykyp ugranyny aňan Aýsoltan eje, hasam dogumlandy.

– Meň esasy we kän zatlara garaşýan ýeke-täk şägirdimiň Myllydygyny-ha özüň bilýän. Täçmämmet handyr Sary bagşam «halypa» diýip hormat goýýar. Saryň nowbahary Pürlem. Onuň eliniň ýyndam-

lygyna pisindim oturmanam duranok. Ýöne, Myllyňky ýaly dury paýhas, dyňzap duran daşgyndan doly göwrümlü ýüregem gerek-dä, bu senede! Wagt görkez, görübereris, nesibämizde bolsa – diýip, Kel bagşy sözüne dyngy berdi.

Adamsynyň «geçisiniň daga ýaýrap ugranyna» magat göz ýetiren Aýsoltan eje gürrüňi Kel halypanyň döreden sazlaryna syrykdyrdy.

– Ýadyňdamy bagşy, Gönübek halypaňa bagyşlap döreden ilkinji sazyňy çalyň berip, onuň ak patasyny alyp gelen günüň, begenjiňden, ganat ýaýyp, misli uçajjak bolupdyň? Soň halypalaryň «Jelilleriniň», «Hajybolaklarynyň», «Saltyklarynyň» nusgalaryny artdyrdyň. «Hatyjadyr» «Enäniň» tarypyny arşa çykardyň. «Gyrmyzyny» kämilleşdirip, mukam derejesine ýetirdiň!

– Duraweri, Aýsoltan, duraweri! – diýip, Kel bagşy ýerinden gobsundy.

– Nämne durup, telek zat aýdýanmy?! Şägirtleriň Täçmämmet hanam, Myllam o sazlary eý görüp, hezil edip çalyrlar. Seň ýok ýeriňde, käýerlerini özleriçe üýtgediberýämişlerem.

– Nätdiň-äý!

– Nädipmişim?! Sen Gulgeldi ussaň, Gönübek halypaň döreden nusgalaryna täze nusga goşarsyň-da, şägirtleň seň sazlaryňa el degrip bilmezmi?!

– Sen aýtsana, şu «Kepderi» bilen «Maral geldä-de» synanyşdylarmyka?!

– Olar barada-ha bilýän zadym ýok!

– Şägirtler düşbüjedir-laýt! «Kepderi» bilen «Maral geldä-hä» bu jelegaýlarda, adam ogly el degreý ýaly eden dälidirin – diýip, Kel bagşy merdemsilendi.

– Goýaweri, bagşy, hetden aşma! Ilçilikdir, bilip bolmaz. Özüňçeräk sazanda dörär, enşalla! «Türkmen goşy dura-bara» diýipdirler...

Şo pursatda ardynjyrap, işikden Myllynyň girmegi bilen äraýalyň soňlanmadyk gürrüňleriniň arasy kesilýär...

Soňky döwürlerde maý tapsa, Mylly halypasynyňka gelderdi. Ine, bu günem olar gijäň bir wagtyna çenli gürrüňleşip oturdylar. Kel bagşy hünär perzendine pendine-nesihatlaryny aýtdy. Mylly bolsa ussatlaryň şeýda könlünden dömüp çykan pelsepesidir çuňňur mukamlar bilen halypasynyň çöküşen göwnüne teselli berdi...

Ertesi säher bilen Kel bagşy:

– Myllyjan, sen Seýitmyratlara gidip gelsene, alaşasyny alyp gaýt, bar bolsa özem gelsin. Köne «tümmeclere» aýlanyp, aýat-doga edip geleliň. O ýerlere barmalymyza-da esli wagt bolupdyr. Basmarlap baryan tukatlyk, belki, şondandyr – diýip, Kel bagşy şägirdini köne aşnasy Öwez baýyň oglunyňka ugratdy. Çaý içesi salym geçmänkä, Seýitmyrat bilen Mylly tirkeşip geldiler. Kel bagşy hem-de onuň ýanyoldaşy Aýsoltan eje bilen saglyk-amanlyk soraşansoň, Seýitmyrat:

– Bagşy aga, men-ä taýýar, ýola düşsek! – diýip, mähir bilen sala saldy. Öýdäkiler daşaryk çykdylar. Mylly Seýitmyradyň dor alaşasyny gapa golaýlatdy. «Ýa, bir bissimilla» diýip, Kel bagşy haýallyk bilen alaşa atlandy. Eýerde jaýlaşykly oturansoň, köne endigine görä, başyndaky silkme telpegini öňin-yzyn süýşürişdirip düzedişdirdi-de, «ýörün onda ýöräbereliň» diýip, alaşanyň jylawyny adaja silkeledi. Seýitmyratdyr Mylly bolsa, haýal etmän, bagşyň hersi bir gapdaly bilen pyýadalap ugradylar. «Sag-aman gidip geliň!» diýip, Aýsoltan eje olara ak ýol arzuw etdi.

At maýran düzlügi bilen Kümmetli ýaýlaň sepişigine ýetensoňlar, aňnat-aňnat bolup oturan gum depeleriniň, «Iň belendi şudur-da» diýişip, olar oňaly bir ýerde düşlediler. Az-kem demlerini dürsäp, ählisi namaza durdular. Namaz ahyrynda şu jelegaýlardaky Patyşa hojam, Jan ezizler, Suw sopy, Çilgez baba, Ahal ata, Ýarty kümmet atly öwlüýälerde jaýlanan, Haýwar gala, Keýmir gala, Tarlaň gala, Akja gala, Şeýtan gala, Ýanyk gala ýaly oturymlý ýerlerde mekan tutan pederlerimiziň ruhlaryna doga-dilegler etdiler (Hormatly okyjy! Ýokarda atlary getirilen öwlüýäler, galalar baradaky maglumatlary, ençeme ýyllaryň dowamynda duz-emek bolup gatnaşan dostum, Ahalýň «göbegi» hasaplanýan Kümmetli ýaýla içgin belet, juda sowatly, galamdaş kärdeşim Gurbangeldi Annamuhammedowyň düzen «Nesil şejeresinde» aldym – A. S.)...

Alaşanyň üstündäki horjundan mis tünçeleri, atymlyk çaydyr käsäni, halypasynyň dutaryny düşürensoň, Mylly çöpleme çöplemek maksady bilen, ilerki alaňa yöneldi. Seýitmyrat bolsa at eýeriniň üstünden atylan ýapynjany alyp, çägäniň tekizräk ýerine düşäp: «Geçiň, bagşy

aga, oturyň» diýip, tüňçeleri çaykap, suwdan doldurmaga durdy. Kel bagşy dik duran ýerinden giň sähra hyrydar göz bilen ser salyp durşuna:

– «Ata-babalarymyzyň, «könelerimiziň aýtmadyk zatlary ýok» diýenleri çyn-ow. Gör-ä, dana Magtymguly mollany:

Magtymguly, kim bar ölmez,
Ajal doýmaz, zemin dolmaz,
Asman inmez, ýer çöwrülmez,
Gün ýörir, aýlar görüner ...

– diýipdir. Bulara sen beletsň, Seýitmyrat inim. Hany, şu goşgyny doly aýdyp bersene – diýip, ýerde ýazylygy ýapynjanyň üstüne geçip oturdy. Şol pursat bir gujak çöpleme alyp gelen Mylly ot ýakmaga durdy. Seýitmyrat bolsa Kel bagşynyň gapdalynda aýbogdaşyny gurup, hamala diýersiň, aýdyma gygyrjak bagşy kimin, taýly gezek ardynjyrandan soň, ruhy kyblamyz Magtymguly Pyragynyň şygryny däne-däne sanamaga başlady:

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner –
Isgender, Jemşit saldyrgan
Beýik binalar görüner...

Seýitmyradyň sesi setir saýyn, bent saýyn durlanyp, öňküsinden has batly, has labyzly çykýardy. Goşgy tamam boldy.

– Sag bol, oglum, sag bol, taňryýalkasyn! – diýip, Kel bagşy cygjaran göreçlerini taýly gezek sylды. Soňra:

– Arada köşüli Hally bagşy, gyjakçysy Orazberdi Gurbanmyrat we şägirdi oglan bagşy bilen bize bir gije myhman boldy. Şonda bu goşgyny ýetginjek Sahy asly Garadäli gökleňden gaýdýan «Ýandy-myň» bir bölegini sanady. Juda kybapdaş eken, Hally bagşydan öwrenipdir – diýip, gürrüňe başlady:

– Halypamyz Gönübeğiň birinji Gökdepe urşunyň soňaldysynda galada wepat bolandygyn-a, bilýänsiňiz! Şondan biraz öň, ol esli günläp örän tukat halda gezdi. Otur-tur bilenem, aýdym-saz bilenem onuň känbir seri ýokdy. Görüp otursak, Ahalyň başyna agyr günleriň düşjegini öňünden syzan eken. Bir günem täze heňň iki bölejigini taýly gezek çalyň berdi-de, didesini didäme dikip: «Birnäçe wagt bäri serime gelip-gidýän şu heň bölekleri zol-zol gaýtalap, hiç zyy-

ny gowşuryyp bilemok» diýip, müýnli ýaly garady. Soňam ara gürrüň düşdi-de, özboluşly şo heň bölejikleri hakdaky söhbedimiz galyberdi. Menem halypamyň çalan şol bölek heñini ençeme ýyllap könlümde göterip gezdim. Şu çaka çenli oňly edibilen zadymam bolmady. Hiç ebeteyi tapylmady. Ýöne Magtymguly şahyryň ýaňky goşgusyny Seýitmyrat aýdyp başlanda, bentleriň arasyndan gulagyma bir delje täsin hoş owaz eşidilip ugrady. Belki, ol owaz Gönübek halypamyzyň soňlap bilmedik heñine jüpleşäýedi-dä, hany Myllym, al bakaly dutary – diýdi-de, Kel bagşy ýeňlerini çermemäge durdy. Soňam: – Bismilla Rahman Yrrahym! Biziň elimiz дәl, Babagammar piriň elleri – diýip, doga okap, omyn etdi. Dutarynyň tarlaryny sazlap oturyşyna: – Ýaşyň könelip, gollaň kuwwaty gitdigiçe, «gara gazmanyňam» «bahyllygy», «gysyklygy» artar eken-ow. Hany, bolşuna görä çaljak bolaýyn...

Agras kakuwlar yzly-yzyna gezekleşip, goşa tary elendirip ugrady. Üç müçeden hem has oň, Gönübek halypanyň serine gelip, zol-zol gaýtalap, herne jan etse-de, dowamyny tapyp bilmän goýan heň bölekleri al-asmanda uçup barýan durnalar deý hatara düzüldi. Onsoň beýik Pyragynyň goşgusy okalan çagy bentleriň arasynda eşidilen owazlar yzly-yzyna sepleşip ugrady. Aşaky perdelere baranda, dutaryň sapynda «gezim» edýän barmaklar bilen kakuw eliniň sazlaşygy hasam utgaşyp, täze «dogjak» heñiň esasy bölegini – özenini «bitirdi». Goja sazandanyň kä ýokarky dodagyny, käte-de «kiçi sakgalyny» dişläp, başagaý bolup oturyşyny göreňde, synan göwünleri seýikläp, joşgunly ýüreklere-de daşgyn berýän şeýle mukamlary döretmegiň neneňsi hupbatlydygy hakdaky oý biygytyýar hakydaňa gelýär...

Birden saz tapba kesildi. Topragyň ýylysy deýin mähirli goja sazyň bölünen ýerinden ýañadan hyruç alyp başlajak boldy, başa barmady. Teý, täsinje tilsimiň tärini tapmady. Ýene-de synandy...

– Soňky böleginem tirkäýjekdim welin, enwalla, tapdyrman hyl-lalla bolup dur-aýt – diýip, sojap oturyşyna Kel bagşy lapykeçlik bilen dutaryny gujagynda goýdu-da, sandyrap duran elindäki ýaglygy bilen maňlaý derini süpürişdirdi. Soňra ilki Seýitmyradyň, soňam Myllyň ýüzüne çişerilip seretdi-de, olardan dalda isleýän şekilli göründi. Häli-den bäri halypasy bilen deň derejede başagaý bolup oturan Mylly:

– Sazyň soňy başynda bar ýaly-la, halypa. Rugsat berseňiz, menem synanyşyp göreýin – diýip, göwünjeň dillendi. Goja sazandanyň

çalan böleklerini bir-bir gaýtalap, onuň tapba duran ýerine ýetende, Mylly hem birden kürtdürdi duruberdi. Soňra gaýtadan baş-üç sany boş kakuw edip, häliden bári serinde aýlap oturan heň bölegini sazyň soňuna tirkäp goýberdi welin, Kel bagşy küýkeren biline gaýtadan kuwwat berlen dek, dikeldi oturuberdi.

– Soňky bölegi ýene bir gaýtalasana, köşek! – diýip, halypa şagirdine naýynjar bakdy. Mylly ýene-de çaldy. Ýöne bu sapar has dogumly çaldy.

– «Zehin-zehinden zyýada» diýleni-dä, Seýitmyrat jan. Gör-ä, boljak bolsa, bolar durar eken-ä! Ýadyňdamy, Seýitmyrat jan «Kepderäde» seň öyüňde ganat berip uçurypdyk. Ine, bu günem Gönübek halypamyzyň soňlamaga ýetişibilmän öten sazynyň «dokuzyny düzetdik» – diýip, goja sözüne şire suwagyny çaydy. Gürrüňe Seýitmyrat goşuldy:

– Gönübek halypaň şol galagoply günlerde yhlas bilen ýere oklan dokmaňyz «şaniginden» emele gelen nahal bu gün hakyky «bagbanyna» duşdy. Indi onuň miwesini il-güne paýlamak Myllyň paýyna düşýär – diýip, ol hoşamaý ýylgyrdy.

– Hawa, hawa, nesip bolsa, şagirt oň kemini goýmaz-la, bu mukamyň dünýä inmegine ilki bilen-ä Gönübek halypamyzyň, soňam üçümiziň goşandymyz az däl welin, Magtymguly mollanyňam häki goşgusynyň täsiri biçak uly. Gönübek halypamyzyň doly soňlap ýetişmedik şol bölekleriniň döremegine, belki-de, Magtymgulyňnyň şu goşgusy täsir edendir! Sebäbi Öwez baý her sapar goşgy aýdyp berende, şahyryň şu «Näler göründisini?» ýatdan goýmazdy. Gönübek halypamyzam Öwez baýy köp diňlärdi. Şoňa görä-de, geliň, maslahat bilseňiz, bu saza «Näler göründi?» diýip at bereliň – diýip, Kel bagşy ilki Seýitmyrada, soňam Mylla soragly garady. Öz senetlerine diýseň çulum şagirtler ýerli-ýerden baş atyp, halypaň teklibini ikelläp oňladylar. Şeýlelikde, gadymy Yzgant obasy bilen mukaddes Gökdepe galasynyň aralygyndaky, Kümmetli ýaýla bilen At maýran düzlüginin namaz arka tarapynda howalaly dutar heňleriniň ýene biri – «Näler göründi?» atly ajaýyp mukam döräp, bütin türkmen sährasyna ýaň saldy...

W. A. Uspenskiniň aýtmagyna görä, eýýäm 20-nji ýyllaryň aýaklarynda Mylly Täçmyradowyň özboluşly ýerine ýetirijilik aýratynlygy kemsiz äşgär bolan bolmaly. Ýogsa, şol döwürde ol entek özbaşdak heň hem döretmändir.

Şol ýyllarda Türkmenistanda bagşy-sazandalar üçin oň elýetmez hasaplanan mümkinçilikler peýda bolup ugraýar. Olara berilýän üns

artýar. Dürli çäreler arkaly geçirilýän konsertler sungat işgärleriniň döredijiligini halka ýetirmekde uly goldaw bolýar. Şeýle konsertler 1928-nji ýylyň 15-nji fewralynda Aşgabat şäherinde açylan Daýhanlar öýünde-de zzygiderli geçirilýär. Mylly Täçmyradow bu ýerde kän çykyş edýär. Ol bir sapar dutarçy hökmünde saz çalyş çykyş etse, ýene bir gezekde Sary bagşy, Nobat bagşy, Garly bagşy ýaly döwrüň azy ýaran atly bagşylaryna sazandarlyk edýär.

M. Täçmyradowyň türkmen radiosyna işe çagyrylmagy onuň döredijilik durmuşynda uly bir öwrülişik bolýar. Elbetde, paýtagtyň merkezi meýdançasynnda oturdylan üç sany güýçli reproduktoryň türkmen halkynyň dowam edip gelen durmuşyna neneňsi özgerişlik girizendigini bu gün göz önüne getirmek aňsat däl. 1927-nji ýylyň 7-nji noýabr güni paýtagtyň ýaşajylary ilkinji gezek Moskwadan berlen baýramçylyk dabarasyny eşidipdi. Radionyň sesini soňra Türkmenistanyň beýleki şäherlerinde-de, obalarynda-da diňlemek bolýardy.

Radionyň işine ýurtda bar bolan belli bagşy-sazandalaryň aglabasy çagyrylýar. Radio ýaýlymynda täze dörän eserler bilen birlikde, her bir türkmen çagalykdan tanyş bolan halk aýdymdyr sazлары ýaňlanyp başlaýar. Häzirki döwrüň gözi bilen garanynda, radioda berilýän şol konsertler, elbetde, ýönekeýdi. Emma, olar döwrüň diňleýjileri tarapyndan akyla sygmajak gudratly bir hadysa hökmünde kabul edilipdi. Paýtagtdan ýüzlerçe menzil alysdaky obalarda Pürli Saryýewiň²², Täçmämmet Suhangulyýewiň, Mylly Täçmyradowyň çalyan sazларыny eşitmek nähili geňdi hem täsirlidi. Özi-de, şol döwürde çalyňan sazлары öňünden mehaniki ýazga geçirmek diýlen zatlar asla ýokdy. Çykyşlar şol pursatda göni ýaýlymda berilýärdi. Bu bolsa şol döwürde örän kyn hem jogapkärli işdi.

1930-njy ýyldan²³ başlap, tä ömrüniň ahyryna (1960-njy ýylyň 31-nji ýanwary) çenli Mylly Täçmyradowyň döredijilik işi türkmen radiosy bilen mydama arabaglanyşykda bolýar. Bu ýerde ol ilkibada ýönekeý sazanda bolup işleýär. Soňra bolsa, halk saz gurallary ansamblynyň ýolbaşçylygyna bellenýär.

²² Pürli Saryýew (1900 – 1971) Sary başynyň ogly, ussat gyjakçy hem dutarçy.

²³ Türkmenistan SSR Halk komissarlar Sowetiniň garamagyndaky radiokomitetiniň 1930-njy ýylyň 30-njy sentýabryndaky 170-nji belgili buýrugy esasynda «M. Täçmyradow orkestriň sazandasy – dutarçysy» edilip işe alynýar.

Halk saz gurallarynyň ansambly

Dutar Mylly Täçmyradowyň elinden hiç wagt düşmeýär. Tebigaty boýunça sesi giň köpçülige ýeterlik bolmadyk dutar, radionyň kömegi bilen öz diňleýjisini görlüp-eşidilmedik derejede giňeldýär. Mylly hem-de onuň kärdeşleri XX asyryň tehnikasyny, täzeliklerini ýürekden kabul edip, olar bilen ýüzugra öwrenişip gidýärler. Radionyň gündelik işi bagşy-sazandalaryň ýokary çeper saz sungaty babatda aň-düşünjeleriniň artmagyna-da ýardam edýär, saz äleminde bolup geçýän özgerişlikler bilen ýakyndan tanyş edip durýar.

Dutaryň gelip çykyşy hakynda aýdanyňda, ol barada birnäçe rowaýatlar hem bar. Ine, şolardan biri: Muhammet pygamberiň pikirdeşi hem-de egindeşi Hezreti Alynyň Dülül atly örän görmegeý aty bolan. Günlerde bir gün ol özüniň söýgüli atynyň horlanýandygyny görýär. Munuň sebäbini tötänden bir gezek athana baranda biläýýär. Dülüle idi-yssuwat edýän Gammar atly ýaş ýigit nähilidir bir kirişli saz guralyny çalyşyp oturan eken. At bolsa öňündäki iýme-de eger-eger agyz urman, sazyň hoş owazyna maýyl bolup duran. Gammar gorkusyna elindäki saz guralyny (ol oňa «dutar» diýip at beripdir) döwmekçi bolýar. Emma, sazyň şirin owazy gulagyna hoş ýakan Hezreti Aly ony derhal saklaýar...

Gammar dutar üçin birgiden sazlary-da döredipdir. Ol bütün ömrüni saz sungatyna bagyşlapdyr hem-de köp sanly ajaýyp sazandalary ýetişdiripdir. Gojalan çaglarynda bolsa, il-gün oňa Baba – Baba Gammar diýen hormatly ady beripdir.

Başga bir rowaýatda dutaryň döreyşi grek alymy Platon bilen baglanyşdyrylýar.

«Dutar» sözi (parsça – *dotar*) iki sany pars sözünden gelip çykýar: *du* (parsça – *do*) – iki we *tar* – kiriş. Türkmen dutary özbek-täjik dutaryna garanyňda, göwrümi babatda, kiçeňräkdir, sapy hem gysgarakdyr (takmynan, 900 mm). Dutaryň kädisi bütewi bir tut agajyndan köwlüp ýasalýar, sapy hem erik agajyndan ýonulýar. Perdeleri (ses hatarlary) polat simden bogulýar. Jemi sany on üç perdeden ybarat. Ses gerimi 1 ½ oktawa. Dutar kwarta interwalyna düzülýär. Orkestrde çalynýan *alt dutar* – kiçi oktawanyň *mi-lyä*, *sekunda dutar* – kiçi oktawada *lyä* hem-de birinji oktawanyň *re*, *prima dutar* bolsa birinji oktawanyň *mi-lyä* seslerine düzülýär. Türkmen dutary ýekelikde çalnan halatynda, sazandanyň öz isleýşine görä düzülýär.

Okuw kitaplarynda dutara çirtilip çalynýan gural diýilýär. Emma bu beýle hem däl. Gitaradan ses alnyşy ýaly, dutar barmaklar bilen çirtilip çalynmaýar ýa-da, mandolinadaky ýaly plektor – kirşi kakyp ulanylmaýar. Tamdyranyň (halk arasynda dutaryň ýene bir ýörgünli ady) tarlaryna sag eliň barmaklary bilen şabram kakylýar. Kakuwlar bolsa, dürli-dürlüdür we çylşyrymlydyr. Hut şuňa görä-de, olar tutan-ýerli türgenleşigi talap edýärler.

Dutaryň sesi beýle bir gaty däl, ol diýseň näzik. Şol bir wagtda-da, onda diňleýjini gulak gabartmaga mejbur edýän täsin bir gudrat bar. Şol özüne çekiji güýç hem dutaryň aýratyn özboluşly tarapydyr.

Dutarda çalynýan sazlar iki seslidir. Olar, esasan, *kwarta*, *kwinta*, *sekunda* interwallaryndan ybaratdyr. *Tersiýa*, *seksta*, adatça, taktyň gowşak basymalaryna geçmekde ulanylýar. Kwarta – 1–3-nji, kwinta – 1–5-nji, tersiýa (uly hem kiçi) 1–2-nji barmaklar bilen alynýar. 5-nji barmak ownujak melizmleri – bezegleri almakda-da, köp babatda peýdalanylýar.

Dutar sazларында gaýtalanýan ýagdaýda kwarta, kwinta interwallary goşalandyrylan (parallel) görnüşde-de köp gabat gelýär. Muny her bir sazda-da görmek bolýar. Dutarda çalynýan sazlarda her dürli «bezegler» bilen kemsiz bezelen heň ýordumyny birinji çekimli ses (kiriş) alyp barýar. Ikinji gowşak ses bolsa kwarta ýa-da kwinta interwallarynda birinji ses bilen sazlaşykda kömekçi bolup çykyş edýär. Kähalatlarda, ýagny esasy heňde her hili ownujak ritmik öwüşginler amala aşyrylanda, ikinji ses esasy sesiň ornuny hem tutýar.

Sazyň täsirlilikini artdyrmakda ulanylýan her hili el oýnatmalar hem bar. Mysal üçin, çaykamak – çep eliň barmaklary bilen dutaryň

sapyny (haýsydyr bir perdäni) gaýym gysyp çaykalanda, ol sesiň güýjüne, owazyna öz täsirini ýetirýär; pitiklemek – dutaryň gapagyna çalaja pitiklemek ýa-da kakmak; ýañlandyrmak – çekimli seslerde eliň aýasyny kirişlere golaýladyp ýa bolmasa, birmeme daşlaşdyryp, sesi ýañlandyrmak; titretmek – barmaklaryňy titretmek we ş.m. ulanylyan el oýnatmalar, eserdäki iň belent, beýik, çylşyrymly bölekleri has aýdyňlaşdyrmaga, onuň täsiriligini güýçlendirmäge bellibir derejede ýardam edýär.²⁴

Mylyly Täçmyradow öz käriniň hakyky ussady diýlip, ykrar edilen sazandalardandyr. Muňa onuň çalan birnäçe sazларыny diňläniňde hem göz ýetirmek onçakly kyn däl. Ol öz çalan sazларыnda *şelpe*, *şabram*, *gyruw*, *gapak syrmaq*, *çirtmek* ýaly çylşyrymly, şol bir wagtda-da, haýran galdyryjy kakuwлары geregiçe ulanýar. Emma welin, ol bu kakuwлары, el oýnatmaları, diňleýjileri haýran galdyrmak üçin däl-de, eseriň many-mazmunyny dolulygyna açyp görkezmek üçin hyzmat etdirýärdi.

1939-njy ýylda halk sazларыny ýerine ýetirijileriň Moskwada geçirilen Bütinsoýuz bäsleşiginde sazandanyň ussatlygyna ýokary baha berilmegi, onuň sylagly orna mynasyp bolmagy ýokarda aýdanymyza aýdyň şaýatlyk edýär.

Dutar üçin döredilen eserler gyjakda, aýratyn-da, tüýdükde çalynýan sazlardan has çylşyrymly bolup, «olar türkmen saz sungatynyň iri hem-de has sünnälenen görnüşleridir»²⁵. M. Täçmyradow öz halkynyň saz medeniýetinde öňden dowam edip gelyän ýörelgelere örän belet we olara aýawly garaýan sazandady. Muny gözden geçiren sazларыmyzda, şonuň ýaly-da, türkmen sazynyň aýratynlyklарыny kesgitleýän käbir alamatlar bilen deňeşdireniňde hem görmek bolýandygyny W. M. Belýaýew jaýdar belläp geçýär. Alymyň aýtmagyna görä, heňi tapawutlandyryan aýratyn alamatlar:

1) gurluşy babatda-da, garmoniýa babatda-da çylşyrymly bolmagy we örän inçeden sünnälenmegi;

2) sesleriň özboluşlylygy we sünnälemekde ulanylan usullar;

²⁴ Bu barada giňişleýin tanyşmak üçin, N. Meredowyň «Dutary çalmakda bar bolan mümkinçilikler» atly diplom işine seretmek bolar. Aşgabat, 1978. Golýazma. Türkmen milli konserwatoriýasynyň kitaphanasыnda saklanýlar.

²⁵ W. M. Belýaýew. SSSR halkларыnyň saz sungatynyň taryhyna degişli oçerkler. 1-nji neşir. – M., 1962, 153 sah.

3) kompozision düzgüniň örän pugta we zygiderli ulanylmany²⁶. Sazda her bir heň böleginiň durkuny dürli nusgalar arkaly ösdürmek hem ýerlikli peýdalanylýar... Elbetde, kämil halk sazлары şirwansyz bolmaýar. Ol, köplenç, eseriň kulminasion bölegini amal edýär. Şirwan 7-nji we ondan ýokardaky perdeleri sesiň çekimlilikigi jähetden öz içine alýar.

Şirwandan öň, adaçça, başlamak (sazyň başlangyjy, girişi) hem-de ýapbyldak (pes registrlerde haýalrak çalynýan bölek) gelýär. Sazyň joşguny şirwan perdelerde ýetjek derejesine ýetenden soň, çykmaga – joşgunyň kipanlanmagyna (soňky bölege) nobat ýetýär.

Mylly Täçmyradowyň çalan ýokarda atlary agzalan sazларыnda jübüt hem-de täk ritmlerde (kakuwlarda) (2 + 3, 3 + 2, 3 + 2 + 2, 2 + 2 + 3) zygiderli üýtgäp durýan 5/8, 7/8 ýaly çylşyrymly ölçegleri-de görmek bolýar.

Ýokary çeperçilikli halk sazy, şonuň ýaly-da, Mylly Täçmyradowyň döredijiligi barada söhbet edilende, saz sözlüğünde köp duş gelinýän mukam hakda hem biraz durlup geçilse, kem bolmasa gerek. Ilki bilen aýtmaly zat: türkmen sazыnda mukam adalgasy ulanylanda, beýleki Gündogar halkларыnyň saz sungatynda bar bolan mukamlary göz öňüne getirilse, onda ol dogry bolmaz. Olar düýpgöter başgaçadyr.

Diňleýji köpçüliginiň arasynda adaty bir saza-da mukam diýläýýär. Sazandalaryň arasynda bolsa, oňa bellibir maksady göz öňünde tutýan, bellibir perdeleri, heň öwrümlerini öz içine alýan, kemsiz timarlanan agramly eser hökmünde garalýar. W. M. Belyaýew esasy türkmen perdelerini düzýän ses basgançakларыnyň ýedi sanysyny ýüze çykarypdyr. Olaryň başisi orta asyrlarda ykrar edilen perdelere gabat gelýär (*frigiyýsk, doriýsk, eoliýsk, miksolidiýsk, gipofrigiyýsk*). Galan ikisi bolsa, öňden gelýän perdeleriň hiç birine meňzemeýär.

W. A. Uspenskiý türkmen sazыnyň ses düzgünleri, halk saz tejribesinde bar bolan aýry-aýry atlar, ses basgançakлары we başga meseleler babatda «Türkmen sazy» atly iki bölekden ybarat kitapda giňleýin pikir ýöredýär. Kompozitor Baýram Hudaýnazarow Samarkantda geçirilen saz öwrenijileriň halkara ýygnaгыnda ýedi sany türkmen mukamynyň bardygyny habar berýär²⁷ hem-de «mukam» diýilse-de,

²⁶ W. M. Belyaýew. SSSR halkларыnyň saz sungatynyň taryhyna degişli oçerkerler. 1-nji neşir. – M., 1962, 24 sah.

²⁷ Ýakyn Orta Gündogaryň professional sazy we häzirki zaman. – Daşkent, 1981, 73 sah.

olaryň atlary boýunça-da, gurluşlary boýunça-da eýranlylaryň «dastg-ýahy», azerbaýjanlaryň «mugamy», özbekleriň, täjikleriň «makomy» bilen hiç hili umumylygyň ýokdugyny aýdýar. Gelnen beýle kesgitleli karar bilen doly ylalaşmak mümkin bolmasa gerek. Olarda nähilidir bir umumylygyň bar bolmagy ahmaldyr. Muny takykklamak üçin sazyň gadymky geçmiş taryhyny inçeden yzarlamak zerur.

B. Hudaýnazarow şol ýygnaqda türkmeniň mukam sazларыny çalan ezber sazandalaryň hem atlaryny tutýar. Olar Kel bagşy, Täçmämmed Suhangulyýew, Mylly Täçmyradow, Pürli Saryýew, Çary Täçmämmedow dagylar. Atlary agzalan sazandalar XX asyra degişli bolup, özlerinden öňki halypalaryň asyrlarça dowam edip gelen tejribesini artdyryp, ýörelgesini ýaýbaňlandyryp, her haýsy özüniň ýokary ukyby bilen mukam sazларыnyň has baýlaşmagyna, has gözelleşmegine ajaýyp şahsy goşandyny goşupdylar.

Mylly aga öz çalyan sazларыnda, köplenç halatda, diýseň çeper taslanyp tараşlanan gutarnykly nusгалary, ýerine ýetirijilikdäki dürli serişdeleri ýerlikli peýdalanmakda aýratyn yhlas, ussatlyk görkezýär. Muňa onuň üç edip çalan sazlar toplumyna girýän «merjen dänele-rinden» «Şirin-şekeri» (sazyň notasy kitapçada ýerleşdirilendir) we başгалary mysal getirmek bolar.

«Şirin-şeker» ýönekeýje halk heñiniň dürli perde we garmoniýa serişdeleri bilen giňeldilip, ösdürilip, dutaryň in çylşyrymly çalnyş usullarynyň, tärleriniň jaýdar ulanylmagy netijesinde dörän çuň manyly, ummasyz eserdir. Munda perdäniň ähmiýeti, göwrümiň möçberi has artyp, giňäp, wagtal-wagtal üýtgäp durýan gurluş, ýokary derejeli çylşyrymlylyga ýetýär. Başky frigiý perde eýýäm 15-nji taktdan doriýsk perdä geçýär we 26-njy taktdan başlap, mažor görnüşli heň (*mi* mažorda) peýda bolýar. Özi-de, perdäniň tersiýa aralykly (interwally) minoryň mažor äheñi bilen orunларыny gezekleşip, çalşyp durmaklary esasynda juda özboluşly ýaňlanýar. Soňra sazyň depgini az-kem haýallaýar (ritenuto) we 3/8; 4/8; 5/8; 3/8 ýaly ritm ölçegleriniň, ýaýbaňlandyrylan üçlemäniň (triolyň) gelmegi bilen, ösüşin ikinji bölegi başlanýar. Dutaryň birinji hem-de ikinji kirişlerinde peýda bolan aýry-başga heňjagazларыň (heň öwrümleriniň) ýönekeý polifoniýa serişdeleri bilen bezelmegi, aýdyň, çeper, şol bir wagtda hem örän yrandyryjy we näzik duýgy döredýär. Bu babatda esasy heň äheñiniň iki görnüşini emele getirýän, 100-nji taktdan başlanýan bölek (bu ýerde ýokarky we aşaky sesler), hakykatdan hem, özbaşdak bolup, ünsüni aýratyn özüne çekýär.

Sazyň ikinji bölegi, başky birinji bölek bilen özara tebigy baglanyşygyny saklaýar. Ýöne, şeýle-de bolsa, bu bölek dürli perdeler arkaly has baýlaşyp, onda miksolidiýsk we eoliýsk mažor perdeleriniň ýönekeýje öwüşginleri peýda bolýar. Eseriň soňy frigiýsk perdä dolanyp gelýär hem-de Mylly aganyň çalan uly-uly mukamlaryna mahsus özboluşly äheňleriň, bezegleriň, häli-şindi üýtgäp durýan çylşyrymly ritm ölçegleriniň we ýokary ýerine ýetirijilik usullarynyň jemi ulanylyşynyň ajaýyp bir nusgasyny görkezýär. Şular ýaly ösüşler, özgerişler netijesinde ýönekeýlikden belent şirwanlara galyp, döräp, aldym-berdimli söweşleri, aýy aýralygy, aşyk-magşuklaryň päk söýgüsini ýa-da durmuşyň beýleki pelsepelerini çeper beýan edýän ajaýyp mukamlaryň ýene-de ençemesi peýda bolupdyr.

Bu ussadyň ýerine ýetirijilik aýratynlygy köplere giňden bellidir. Saz sungaty bilen iş salyşýanlar däl, ýönekeý diňleýjiler hem radioda berilýän konsertlerde Mylly aganyň çalyan sazларыny dessine seljerýärler. Ol her bir çalyan sazyna örän oýlanyşykly çemeleşýär. Onuň köpçüligе ýetiren her bir eseri özüniň kemsiz-köstsüz çylşyrymlylygy, diýseň täsinligi, adamyň durmuşa bolan söýgüsini artdyrmaga ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Bu babatda onuň üýtgeşik hyjuw, ýokary ussatlyk bilen çalan «Gözliniň», «Ala gaýyşly», «Berkeli çokaý», «Babajyklar», «Baga seýle», «Arzyman», «Gyzyl börük», «Ýusup owgan», «Humarala» kimin sazlary aýdyň şaýatdyr. Mylly Täçmyradow sazlary diňe bir ýerine ýetiriji hem däl, ol, esasanam, «Alagaýyşly», «Gyzyl börük», «Berkeli çokaý», «Heserli» ýaly sazlara özüçe çemeleşip, olaryň öňden dowam edip gelen görnüşine birnäçe täzelikleri girizip, juda çuňlaşdyrýar, «naşyja keşdeler» – melizmler bilen has baýlaşdyrýar. «Hajygotlak» ýaly çylşyrymly mukama bolsa, üçünji bölegi goşup, ajaýyp mukamyň göwrümini has-da baýlaşdyrýar. Mylly aganyň şu goşundy-syna Sary bagşynyň aýdan aýdymynyň heňi esas bolup hyzmat edipdir.

Öň belläp geçişimiz ýaly, halypa-şagirtlik ýoly bilen dowam edip gelen ýokary çeper saz sungatymyzyň her bir wekili, diňe bir ýerine ýetiriji däl, eýsem-de bolsa, dörediji bolup hem çykyş edipdir. Bu ýagdaý tebigy zatdyr. Elbetde, döredijilik başlangyjy sazandalaryň birinde ir ýüze çyksa, ýene birinde gijräk ýüze çykýar. 1929-njy ýylda, W. Uspenskiniň Mylly Täçmyradow bilen ilkinji duşuşygyny ýatlasak, eýýäm şol döwürde ol sazandanyň çalyan sazlaryna bolan çuňňur düşünjesine ýokary baha beripdi. Hudaý beren zehin, ýalaw ýaly ýiti el, galyberse-de, ýyllar sary toplanan baý tejribe, halk sazlaryny ýerine ýetirmekde-

nem başga ýene täze eserleri döretmäge-de hyjuw berýär. Mylly Täçmyradow Ikinji Jahan urşy döwründe döredijilik işine has-da içgin girişýär. Bütin dünýäde dowam edýän bu uruş dogduk mekanda zähmet çekip ýören sungat işgärleriniň hem üns merkezindedi. Ýeňşiň hatyrasyna her kim özüniň güýç-gaýratyny, ýadawsyz zähmetini gaýgyрмаýardy. Iki ogluny – Annamyrat bilen Kulyny²⁸ söweşe ýollan Mylly aga, özüniň ilkinji «Ugradyş» diýen sazyny 1942-nji ýylda döredýär.

**Muzeýiň gaznasyndan: Ýewgeniýa Adamowanyň
«Täze aýdym» eseri. 1950 ý.**

²⁸ Mylly aga aýaly Ogulnabat eje bilen üç ogul, baş gyz terbiýeläp ýetişdirýär. Uly ogly Annamyrat 1914-nji ýylda doglan, türkmen radiosyndaky saz toparynda dutarçy bolup işlän, ol 1942-nji ýylda urşa gidip, atsyz-sorsuz ýitýär. Ondan Atda diýen bir ogul galýar. A. Annamyradow ömrüniň köp bölegini türkmen radiosynda ses režissýory bolup işläp, 1998-nji ýylda aradan çykýar. Ikinji ogly Hojamyrat 1916-njy ýylda doglan. Ol Mylly aganyň ýolbaşçylygyndaky ansamblyň iň zehinli dutarçylarynyň biridi. Ýaňy 23 ýaşyna ýetende nägehan kesele sataşan Hojamyrat 1939-njy ýylda aradan çykýar. Mylly aganyň körpe ogly Kuly 1919-njy ýylda dünýä inipdir. 1938-nji ýylyň 1-nji aprelinde aýdym-saz toparynda tarçy bolup işe başlan Kuly 1939-njy ýylyň ahrylarynda goşun gullugyna çagyrylýar. Ol ýerdenem fronta ugradylyp, aldym-berdimli söweşleriň birinde atsyz-sorsuz ýitýär. Bulardan başga-da Mylly aganyň Aýbike (1912), Ogulsapar (1917), Orazjahan (1918), Annajahan (1922), Ogultuwak (1925) diýen baş gyzy bolupdyr.

Bu eserinde ol özüniň, bütin türkmen halkynyň Watana bolan çuňňur söýgüsini, duşmana bolan ýigrenjini, ýeňşe bolan ynamyny ussatlyk bilen teswirleýär. Mylly aganyň ogullary söweş meýdanyn-dan gaýdyp gelmediler, emma şonda-da ussadyň söýgüli dutary «saý-ramasyny» goýmaýar. 1942–1944-nji ýyllar aralygynda «Hüjüm» (1942), «Gyzyl kerwen» (1943), «Ýeňiş» (1944) diýen sazlyry dün-ýä inderýär. Bu ajaýyp eserlere Beýik Watançylyk urşunyň galagoply döwrüniň ýyl ýazgylary diýseň hem bolman duranok.

Urşun ýeter-ýetmez, pajygaly ýyllarynda Mylly Täçmyradow özüniň sazandalyk, ýaşlara tälim bermek işlerini-de, ýadawsyz dowam etdirýär. Ussadyň ýerine ýetirmeginde häli-şindi ýaňlanýan batyrgaý, söweşjeň häsiýetli «Daglar», «Erkeklik mukamy», «At çapan», «Ýyl-dyz dagy», «Göroglynyň at oýnadyşy» we başgalar döwrüň diňleýji köpçüliginiň gaýgy-aladasyny ýeňletmäge, watanperwerlik duýgusy-ny has-da berkitmäge bahasyna ýetip bolmajak derejede ýardam ber-ýärdi. Galyberse-de, halkyň iň bir söýgüli sungaty bolan sazyň üsti bilen, her neneň kynçylykdan asgynlamajakdygyny aýan edýärdi.

Mylly aganyň döreden eserleriniň, atlary agzalan halk mukam-lary bilen gurluşy, many-mazmuny, täsir ediş serişdeleri babatda umumylygyň, ýakynlygyň bardygyny aňmak onçakly kyn däl. Ýöne welin, ol dutar sazlyryna häsiýetli öňden gelýän ýörelgelere sarpa goýmak bilen birlikde, öz döwrüniň döredijilik adamy hökmünde, zamananyň wajyp wakalaryny esas edinip, taslan täze eserlerinde, täze kompozision usullary giňden peýdalanýar. Şu hem eserleri hä-zirki zaman «dilinde» ýaňlandyrýar, diňleýjileri özüne bendi edýär hem-de döredijiniň hakyky daş ýaran zehinine güwä geçýär. Mylly Täçmyradowyň 1943-nji ýylda Türkmenistanyň şol döwürde ýaňy döredilen kompozitorlar birleşigine kabul edilmegi, muňa ýene bir şaýatnamadyr²⁹.

Mylly Täçmyradowyň «Ýeňiş» diýen sazynyň (notasy kitapça-da ýerleşdirildi) gözbaşynda «Ak ýüzli Maralym» atly halk aýdymy

²⁹ Türkmenistanda kompozitorlar birleşigini döretmek barada Halk komis-sarlar Soweti 1940-njy ýylyň 25-nji ýanwarynda karar kabul edýär. Bu döredijilik birleşmä R. A. Iwanow, A. Kulyýew, D. Öwezow, W. Muhadow ýaly ussat kom-pozitorlar bilen birlikde mukamçy kompozitorlar Amangeldi Gönübekow (Aman-geldi Gönübeğiň agtygy), Sahy Jepbarow, Pürli Saryýew, Mylly Täçmyradow dagy hem kabul edilýär.

ýatandyr³⁰. Şu sazyň özi-de Mylly aganyň halk aýdymyndaky belli bir jümläni, has takygy, aýdymyň özeni bolan çaklaňja heň bölejigini neneňsi işländigini, neneňsi oňa serenjam berendigini, öwüşgin çalyandygyny haýran galarlyk derejede äşgär edýär. Adyndan belli bolşy ýaly, «Ýeňiş» gahrymançylyk häsiýetli eserleriň hilindendir. Ol ortaky bölegi giňişleýin ösüş pursatlaryny başdan geçirýän, çylşyrymly, üç bölekden ybaratdyr. Eseriň başky bölegi adaty giriş bilen başlanýar (3–5 taktlar). Esasy heňiň aýratynlygy babatda aýdanyňda, onda özboluşly aýdyň kwadrat däl gurluşyň ulanylmagydyr (5, 5 + 4 + 3, 5 + 3, 5 + 1). Esasy heň türkmen halk sazларыna mahsus bolan «kem-kemden ösdürmek» häsiýetine eýedir. Ikinji gapma-garşylykli heň bölegi, tebigy häsiýetde birinji bölegiň özeniniň «utgaşdyrylan» (belli rus alymy, professor Ý. N. Týuliniň adalgasy) esasy emele getirýär. Dürli «üýtgetmelere» garamazdan, özüniň pikir zygiderliligini saklap, onuň dowamy ýaly bolup gidýär. Eserde ýüzugra perdeleriň çalşyp durmagyna hem duş gelinýär. Şeýle-de bolsa, esasy perdäniň çäginden onçakly daşlaşmaýar.

Sazyň dowamynda 33-nji takt ünsüni özüne çekýär. Bu ýerde esasy ölçeg bolan 6/8 ornuny, 9/8 bilen çalyşýar. Bu bolsa, eseriň aky-mynda gapma-garşylyk döredip, sazandadan bellibir derejede ýerine ýetirijilik ussatlygyny talap edýär.

Her bir saz eseriniň öz bir ululy-kiçili, gurluş-göwrümi bolýar. «Ýeňiş» gurluşynda Günbatar nusgawy sazларыnda ykrar edilen sonata gurluşyna ýakynlyk bar. Bu, elbetde, Mylly aganyň Günbatar nusgawy sazларыna beletliginiň ýa-da olardan nusga almagynyň netijesi däl-de, tebigy zehiniň, taýsyz ukybyň salgy bermesidir. Bellibir gurluşly nusgawy eserlerde (sonatada, simfoniýada, poemada) bolşy ýaly, «Ýeňiş» 45-nji taktynda, başdaky esasy heňiň ugry üýtgedilip, ikinji bir heň äheňiniň esasynda ony kämilleşdirmek, ösdürmek däpleri alnyp barylýar. Awtor perde aýratynlyklaryny inçeden yzarlap, eseriň gahrymanynyň başdan geçirýän «wakalaryny» kä mažor perdäniň ýagty öwüşginleriniň üstünden eltse, käte ýene-de şol milli öwüşginleriň meýdanyny minor perdä gaýtaryp getirýär. Geçilýän bu

³⁰ Mylly aga bu aýdymy ilkinji gezek Änewde Durdy bagsynyň aýtmagynda eşidipdir. Aýdylyşyna görä, aýdymyň sazy-da, sözi-de Durdy bagsynyň özüniňki bolmaly.

aralyklarda (22, 45, 67 taktlar) gaýtalamalardan düzülen üç «tolkun» (*re*-minor, *do*-mažor, *si*-bemol mažor) görmek kyn däl. *Si*-bemol mažordaky bölegiň üýtgedilen görnüşde gaýtalanmagy, reprizanyň – soňlanmanyň başlanandygyny habar berýär. Bu ýerde sonata gurluşynda bolşy ýaly, ilki ikinji soňra-da, birinji heň gelyär. Eseriň şeýle gurluşy, bir tarapdan, halk sazларыnda dowam edip gelen ýörelgelere döredijilikli çemeleşilendigini aňlatsa, ikinji tarapdan, M. Täçmyradowyň adaty dutar sazларыnyň çäginde döwnäp durman, eýsem, özüniň hususy döredijilik usulyny tekrarlandygyny görkezýär.

Uruşdan soňky ýyllarda Mylly Täçmyradow halkymyzyň asyly zähmetini, ýurtda bolup geçýän özgerişlikleri wasp edýän «Şöhrat saňa», «Hasyl ýygymçy», «Bahar» ýaly eserlerini döredýär. Bu sazlar halk döredijiligine ýakynlygy, şol bir wagda-da, özleriniň many-mazmun taýdan täzeligi, aýdyňlygy we täsinligi bilen tapawutlanyp, diňleýji köpçüliginiň söýgüsine mynasyp boldy. «Bahar» sazy 1950-nji ýylda döredilip, ol kompozitoryň döredijiliginde iň bir naýbaşy eser diýlip hasaplanýar. Mylaýymdan watançylyk äheňde ýaňlanýan bu uly (200 takt) eserinde, dürli görnüşli ösüş (wariasiýalylyk), pikir ýöretmegiň dowamlylygyna gabat gelşine görä, ölçegleri üýtgetmeklik, sazy hakyky dutar sazy edýän «şelpe», «şabram şelpe», «gyruw» ýaly kakuwlary ussatlyk bilen ulanmak ýaly tärleri we usullary peýdalanylýar. Kakuwlaryň ýeňil, akgyňly bolmagy sebäpli, ölçegleriň (142 – 148 taktlar) üýtgeýänini ($3/4 - 4/4$, $2/4 - 3/4$, $4/4 - 4/4 - 2/4 - 3/4$) känbir duýup hem bolmaýar. Eseriň şirwan belentligini 144–159 taktlar öz içine alýar. Ondan soň, ýene-de başdaky perdelere gaýdyp gelinýär. Ýöne, mundan öň ýene ölçegler üýtgäp, $3/4$ ölçegiň ornuny $4/4$ bilen birnäçe gezek çalyşýar.

Ýeri gelende W. M. Belýaýewiň örän gyzykly we jaýdar bir aýdanyny ýatlap geçmek ýerlikli bolsa gerek. Ol öz ýazgylarynda şeýle diýýär: «...türkmen mukamçy kompozitorларында diýseň ajaýyp döredijilik ukyby bar. Şol hem olara bar bolan ses serişdelerinden bitewi bir çeper, çylşyrymly bir pikir ýöretmek usulyny döretmäge mümkinçilik berýär...»³¹. Örän mamla kesgitleme. Alymyň bu aýdan pikiri hut Mylly aganyň döredijiligine-de degişli ýaly bolup dur.

Mukamçy kompozitoryň bize miras galdyran, ýagny özüniň döreden eserleri onçakly köp däl. Olaryň jemi sany 10-a hem ýetme-

³¹ W. A. Uspenskiý, W. M. Belýaýew. Türkmen sazy. II kitap, 104 sah.

ýär. Ýöne gep azlykda ýa-da köplükde däl. «Az bolsun – uz bolsun» diýlişi ýaly, esasy mesele, şol eserleriň halk tarapyndan kabul edilip, ýürekden söýülmegindedir, Mylly aganyň adyna alkyş getirip «ýaşap» ýörmegindedir... XIX asyrdan ýaşap geçen atly-abraýly bagşy-sazandalardan galan miras hem san taýdan köp diýip aýdar ýaly däl, ahbetin. Mysal üçin, Amangeldi Gönübekden bary-ýogy on-on baş sany saz galypdyr diýýärler. Mümkün, bu beýle-de däl. Belki-de, bular diňe halkyň aňynda saklanyp galyp, biziň günlerimize gelip ýetenleridir.

...Mylly aganyň döreden sazlary söýülýärem, diňlenilýärem. Olar diňe bir halypalyga ýetişen ussatlar tarapyndan däl, eýsem ençeme ýaş sazandalar, şol sanda saz ugrundan tälüm berýän okuw mekdepleriniň talyplary tarapyndan hem uly höwes bilen öwrenilýär, ýerine ýetirilýär. Gepiň gelşine görä aýtsak, Mylly aga öňde-soňda örän kän bagşylara sazandarlyk eden. Radioda işlän döwründe bolsa Kiçi Geldimyradow, Giçgeldi Amanow, Nurjemal Adyýewa, Geldimämmet Orazgulyýew ýaly bagşylaryň ýanynda häli-şindi çalan. Käbir köne, ýatdan çykyp barýan aýdymlary täzeden dikeldip, olaryň aýdýan aýdymlaryny baýlaşdyran. Emma welin, halypanyň özi aýdyma hiňlenipdir, ýa bolmasa haýsydyr bir aýdymy döredipdir diýen maglumata eger-eger häzire çenli duş gelip bilmedik. Kompozitoryň döwürdeş kárdeşleri Pürli Saryýewiň, Geldi Ugurlyýewiň, Amangeldi Gönübekowyň, Durdy Saparowyň döreden aýdymlary barmak basyp sanardan agdyk. Pürli aganyň bolsa, ýapbyldak heňde aýdym aýtmasy hem bar eken. Mämi aganyňkyda (Türkmenistanyň at gazanan artisti, dutarçy Sapar Mämiýewiň kakasy) bolan ýaşulularyň çaklaňja üýşmeleňinde ussat sazandanyň aýdan aýdymlarynyň birnäçesiniň mehaniki ýazgysy saklanyp galypdyr. Olar 60-njy ýyllarda «döwrebap däl» diýlip hasap edilen köne, köpçüligiň eşitmedik aýdymlaryndan ybarat. Mylly Täçmyradow türkmen diňleýjileriniň arasynda örän beýiklik derejesine ýeten ussat dutarçy hökmünde tanalyp gelýär. Dutarçylyk sungatynyň taryhynda uly bir döwür, hut onuň ady bilen baglanyşyklydyr. Sazandanyň goşa tardan çykarýan owazlaryny diňleýän çagyň, ünsüni başga ýana sowmak asla mümkin däl. Diňleýji ýaş bolsun, ýaşuly bolsun, ussadyň çalyan sazalaryna biperwaý garap bilmeýär.

Ýetmişin onuny aýaklap barýan çaglarynda-da halypanyň elinden söýgüli dutary – «gara gazmasy» düşmeýär, sazandalyk joşguny,

halypaçylyk yhlasy birjik-de kemelmeýär. Hut şuňa görä-de, ol 1955-nji ýylyň güýzünde türkmen edebiýatynyň we sungatynyň Moskwa-da geçirilen Ongünlüginde çykyş edip, «Hormat nyşany» ordenine mynasyp bolýar. Radioda, özi-de, göni ýaýlymda çykyş etmesini bolsa, ol ömrüniň ahyrky pursatlaryna çenli dowam etdirýär. Günüň dürli wagtlarynda berilýän çykyşlarda onuň çalyan ajaýyp sazларыny eşitmek bolýardy.

Mylly aganyň mukamlar goruna giren 200-den gowrak sazларыnyň arasynda ýekeje-de döwürleýin, geldi-geçer eseriň yokdugyny aýtmak gerek. Olaryň hemmesi-de, ussadyň golundan çykan, belli-bir döwre degişli bolmadyk, altyn-kümüş bilen baha kesip bolmajak eserlerdir. Ol özüni geçmiş bilen geljegiň aralygynda duran beýemçi ýaly duýýardy. Onuň uly maksatlarynyň biri-de, geçmişden gelip ýeten milli saz baýlygymyzy geljekki nesle «gylyny gyrman» ýetirmekden ybaratdyr.

1940-njy ýyldan başlap, Mylly Täçmyradow Türkmenistanyň medeniýet Ministriliginiň garamagyndaky Saz edarasynyň işgärleri bilen ýigrimi ýyllap, ýakyn aragatnaşykda bolýar. SSSR-iň halk artisti, Magtymguly adyndaky döwlet baýragynyň eýesi, ilkinji türkmen kompozitory Aşyr Kulyýew bu barada öz ýatlamalarynda şeýle belleyär: «Saz edarasynda işlän döwrümüzde biz, esasan, ýurduň ussat bagşy-sazandalarynyň ýerine ýetirýän aýdym-sazларыny nota geçirmek bilen meşgullanardy. Halk saz döredijiligine örän belet şol ussatларыň diňe bir ýerine ýetirýän eserleri däl, eýsem, gürüňleri-de, biz üçin örän gyzykly hem peýdalydy. Meniň özüm, köplenç, Mylly aga bilen işlärdim. Ilkibada ol nota geçiriljek eseri tutuşlygyna birnäçe gezek çalyp berýärdi. Soňra-da, bölekleýin çalyp görkezýärdi. Haçanda, eseriň bellibir bölegi nota geçirildi diýlende, Mylly aga şol bölegi çalyp görkezmeği haýyş edýärdi. Bardy-geldi, nätakyklyk ýüze çykaýsa, ony gaýragoýmazdan, şol pursadyň özünde düzetedirýärdi.

Mylly aganyň ýadawsyz tagallasy bilen men «Karar oldum», «Bilbil gördüm», «Şepleli durna», «Daş galdy» ýaly halk sazларыny nota geçirdim³².

³² Atlary agzalan halk sazларыny A. Kulyýew özüniň dürli ýyllarda döreden «Dabaraly uwertýurasynda», «Güneşli ülke» atly simfonik poemasynda, skripka üçin konsertinde, fortepiano üçin sonatasynda we beýleki eserlerinde giňden peýdalanýar.

Bu eserler soňra meniň üçin ullakan döredijilik çeşmesi boldy. Mylly aga bilen işläň mahalyň ýadajak gümanyň ýokdy, gaýta, ýadawlykdan açylýardym. «Burnaşak» sazyna beletler bilýändirler, sazyň başragynda bary-ýogy ýekeje takt çylşyrymly bir öwürüm bardyr. Çalnyşy ýaly ony takyk nota geçiräýmek aňsat däldi. Mylly aga şol ýere ýetende: «Seret, seret! Ana, towşanjyk turup, gaçdy...» diýýärdi... Diňe bir halk sazlary hem däl, Mylly aganyň öz döreden täze eserleriniň käbirlerini nota geçirmek bagty hem meniň paýyma düşdi»³³.

Ömrüniň soňky baş ýylygynda halypadan has-da köp sazlar ýazylyp alnypdyr. «1957-nji ýylyň ýanwaryndan 1958-nji ýylyň iýul aýy aralygynda ... Sahy Jepbarowdan – 25 aýdym, Pürli Saryýewden – 38 saz, Mylly Täçmyradowdan – 48 saz mehaniki ýazga geçirildi» diýip, saz edarasynyň hasabatynda görkezilipdir. Saz edarasynyň hünärmenleri tarapyndan Mylly agadan jemi 130 sany saz ýazylyp alnypdyr. Şol ýazgylar häzir Türkmenistanyň kino-foto-fono resminamalarynyň Merkezi döwlet arhiwinde saklanýar.

Öz elindäki uly saz baýlygynyň geljekki nesle ýetmelidigine, onuň üçinem aýawly saklamagyň gerekdigine oňat düşünen halypa, saz edarasynyň alyp barýan işine örän çynlakaý çemeleşip, bu ugurda gara zähmetini gaýgyрмаýardy.

Türkmen radiosynyň aýawly saklanýan altyn hazynasynda-da Mylly aganyň çalan 100-den gowrak sazy bar. Şol sazlaryň wagtdowamlylygy jemi 8 sagada ýetýär³⁴. Sazlaryň her biri orta hasap bilen dört minuta çekýär. Emma, has uzaklary-da bar. Mysal üçin, «Göroglynyň at oýnadyşy» – alty ýarym, «Ynjytma» bilen «Burnaşagyň» her haýsysy – ýedi, «Hajygolak» bolsa on minut ýaňlanýar.

Mylly Täçmyradow öz iliniň saz sungatyny barha ösdürmek, giň köpçülige ýaýratmak işlerinde görkezen uly yhlasy – hyzmaty üçin, dürli ýyllarda, dürli sylaglara, şol sanda, ilkinjileriň biri bolup, «Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgäri» diýen hormatly ada mynasyp bolýar. Mylly aganyň halypaçylyk ukyby hem sazandalyk ukybyndan kem däldi. Ol ýaş sazandalaryň birgidenini ýetişdiripdi.

Olardan soňra atly-abraýly sazandalar bolup ýetişen doganlar Hojamämmed we Çary Täçmämmedowlary, Jepbar Hansähedowy,

³³ Söhbetdeşligiň ýazgysy awtoryň şahsy arhiwinde saklanýar.

³⁴ M. Täçmyradowdan öňde-soňda ýazylyp alnan sazlaryň sany 250-den agýar. Olaryň jemi wagty 12 sagada golaýlaýar.

Şamyrat Gurbanepesowy, Ata Ablyýewi, Ýagmyr Nurgeldiýewi, Aýmämmet Aşyrowy, Soltanmyrat Jygaýewi mysal getirmek bolar³⁵.

Türkmenistanyň halk artisti, halypa bagşy Sahy Jepbarow: «Mylly aganyň elini görmän, diňe radioda diňläp sazandalyga ýetişenlerem az däldir» diýip, bu ussat barada söhbetleriň birinde aýdypdy.

1929-njy ýylda Aşgabatda açylan Türkmen döwlet sazçylyk uçilişesinde hem M. Täçmyradow on ýyla golaý wagt mugallymçylyk işini alyp barýar. Onuň tälimini alan ilkinji uçurymlar Türkmen radiosynda, Filarmoniýasynda öz işini barha ilerledýän halk saz gurallary ansamblynyň hataryny artdyryrlar. Onuň iň bir ukyply şagirtlerinden biri, Türkmenistanyň halk artisti, eňçeme aýdym-sazlary döreden Çary Täçmämmedowyň halypasyny ýatlap aýdanlaryndan bir bölek: «Dutar tutmagy, çalan ilkinji sazlarımı men kakam Täçmämmet Suhanguludan öwrendim. Ýöne welin, meniň esasy halypam Mylly agadyr. Biz onuň bilen edil, ataly-ogul ýaly gatnaşykda bolduk. Ol diýseň mylakatly, sypaýyçylykly adamdy. Giň göwrümlidi. Howlukdyryp, gysamasy bolmazdy. Haýsydyr bir sazy saýlap öwrenmekçi bolanyňda, ol ilki seniň çalşyňy diňleýärdi. Soňra özi çalyň görkezýärdi. Ahyrynda-da, bilelikde çalýardy. Şular ýaly sapaklaryň netijesinde, men halypadan kän sazlarý öwrendim. Mylly aganyň ýerine ýetiren «Humarala», «Göroglynyň at oýnadyşy», «Burnaşak» ýaly ýeňil bolmadyk sazlarýny häzir indi menem çalýaryn. Emma olary halypanyň çalşy bilen deňär ýaly däl, aralary ýoluk görnäýýär. Mylly aga tamdyrada bar bolan mümkinçilikleri ýerlikli peýdalanyp, jadylaýjy, özüne örkleýji täsin owazlary çykarmagy ussatlyk bilen başaryardy. Halypanyň şeýle köstsüz başarnygyna şindi-şindilerem haýran galýaryn. Ýöne bir ýagdaý welin, gynandyryr, ol bolsa, Mylly aganyň ähli çalan sazlarýnyň mehaniki ýazga geçirilmän galanlygy. Şagirtleri hem şol sazlarýnyň käbirlerini öwrenip, özleşdirip bilmediler...»³⁶.

³⁵ Mylly aganyň dutary, onuň namazlygy, mesisi, mis kündügi, agar çäkmeni, silkme telpegi ýaly birnäçe eý görüp ulanan zatlary, çowlugy hem-de ady dakylany Annaseýit Annamyradowda saklanýar. Annaseýit häzir Türkmen milli konserwatoriýasynyň türkmen sazy bölümünde ýaşlara dutar hünärinden tälim berýär. Mylly aganyň iň körpe çowlugy Meretmuhammet zehinli kompozitorlaryň hataryna goşuldy. Mylly Täçmyradowyň uly çowlugy Hojamyrat 2015-nji ýylyň oktýabr aýynda aradan çykdy. Aýmuhammet bolsa Aşgabat şäheriniň orta mekdepleriniň birinde çagalara bilim berýär.

³⁶ Ýatlamanyň ýazgysy awtoryň hususy arhiwinde saklanýar.

Mylyly aga şägirtleri bilen işlän mahaly wagty unudýardy, sagada seredip işlemeyärdi. Her öwredýän eseriniň üstünde näçe gerek bolsa, sonça-da durýardy. Iň bir ownujak jümleleri-de ünsden düşürmän, tä göwnejaý bolýança gaýtalaýardy hem gaýtaladýardy...

Öň belläp geçişimiz ýaly, Mylyly aga radioda döredilen halk saz gurallary ansamblynyň işini ýola goýup, onuň ýolbaşçysy bolupdy. Milli saz sungatynyň özboluşly bir tejribe ojagy bolup galjak bu toparnyň kämilleşmegi üçin ol kân zähmet çekýär. Mälim bolşy ýaly, türkmen sazandalarynda topar bolup çalmaklyk öň adaty bolmandy. Bu usul täzedi özi-de, ýeňil-ýelpäý iş däldi. Bir tarapdan, iň zehinli ýaşlary çekmelidi, ikinji bir tarapdan bolsa, özbaşdak çalmaga endik bolan sazandalaryň topara goşulyşyp, bir adam ýaly gitmeklerini gazanmalydy. Ýeňil bolmadyk bu işe hötdede gelip, üstünlik gazanmak Mylyly halypa aňry ýany bilen başardypdy. Iş arasyndaky arakesmelerde, Mylyly aganyň saz, durmuş barada beren dürli maslahatlaryny, nesihatларыny ansamblda işlemek miýesser bolan sazandalar mydama hormat bilen ýatlardylar. Olaryň biri Türkmenistanyň halk artisti, ezber dutarçy Ýagmyr Nurgeldiýew (1931–1993) bilen, 1992-nji ýylda bolan söhbetdeşlikden parça:

– Köp ýyllar goňşy oturyp, kakam pahyry ýakyn tananyndanmy, şägirtleriniň iň ýaşı bolanym üçinmi ýa-da gep-gürrüňden daş durup, bar küýüm-köçämiň sazda bolanyndanmy, bilmedim, ýöne Mylyly aga beýleki oglanlardan meni has ileri tutýardy. Ol bir ýere gitse, köplenç, menem ýanyndan goýmazdy. Käte ownujak oý işlerinem buýrardy. Garaz, ol ata ornunda durupdy. Ýeke meniň däl, beýleki oglanlaryň hem adyny mydama «jan» diýip tutardy. Örän päkize, halal adamdy. Hemişe halypalaryny belent sarpa bilen ýatlardy. Köne arapçadan hem gowy baş çykarardy. Baş wagt namazyny hergiz yrmazdy. Bir döwürler oňa «sakalyň bar», «namaz okaýaň» diýip, yerliksiz köp azar beripdiler. Indi, Hudaýa şükür, köne döp-dessurlarymyza, dinimize, dilimize döwran dolandy. Tüýs beýik halypamyz ýaly pespäl, halal adamlaryň zamanasy geldi. Ýurt Garaşsyzlygynyň bu özgerişleri Mylyly agany hem tirsegine galdyran bolsa gerek – diýip, ol gürrüň berdi. Soňam oýurganyp, sözlerine ganalga berip: – Halypamyzyň ýogalmazynyň öň ýanyndaky bir wakany ýatlaýyn diýip, maňa geňeş saldy-da: – Biz şol wagt Aşgabat şäher häkimliginiň häzirki täze

gurulýan binasynyň gündogar ýüzündäki seýilgähde otyrдыk – diýip, Ýagmyr aga elini günbatar tarapa uzadyp, sözünü dowam etdi: – Ho-ol duran iki gat jaýda Türkmen telewideniýesi ýaňy işe başlapdy. Mylly aga şonda ilkinji gezek saz çalanda, meni hem ýany bilen äkidipdi. Konsertden soň öýe tarap ugrap, biraz ýöredik welin, «Ýagmyr jan, bir salym duraýmasa-ga boljak däl» diýip sägindi. Ýoluň gyrasyndaky oturgyçlaryň birinde esli salym oturдыk. Şonda Mylly aga uludan demini alyp: «Ýagmyr jan, dutaryň diline ýaňy düşüňip, mukamlary sünnäläp, eýini ýetirip, bir ujundan girip ugrapдыk welin, arman, ýaşlar könelde-dä» diýdi. Soň ýene ýola düşdük. Ýuwaşja ýöräp öýlerine bardyk. Men ýagdaýy aýaly Ogulnabat ejä gürrüň berdim. Şonda ol: «Bagşyň 40–50 ýaşlaryndan bári ýürek agyrсы bardy. Käte gozgaýýaram welin, hiç kime duýdurmazды» diýdi. Şol sapar Mylly aganyň teleýaýlymda ilkinji we soňky gezek saz çalşыdy. Şol wagt halypamyzyň ýaşı yetmişden gowý geçipdi»³⁷.

Mylly aga öz şägirtlerine: «Ulalarsyňyz, akylyňyz goýalyşar, pikiriňiz älem aşar, şonda bilersiňiz: kesbiň ejiri çyn adam bolmakдыr» diýer eken. Bu täsin ýatlamany Mylly aganyň ýene bir şägirdi – Türkmenistanyň at gazanan žurnalisti Mämmet Orusowdan eşidipdik. Mämmet aga ömürboýy metbugat ulgamynda işläp, ýurdumyzda publisistik makalalaryň, ençeme gyzykly hekaýalaryň arzyly awtory hökmünde tanalýar. «Men Mylly halypadan kän gyzykly gürrüňler eşitdim. Şonuň esasynda «Mylly aganyň halypalary» atly uly oçerkler toplumyny ýazдыm. Ol 2012-nji ýylda «Garagum» žurnalynda tapgyrлаýyn çap edildi» diýip, Mämmet aga gürrüň bererdi.

Mylly aganyň adamkärçilik, köpüň adamy bolmak, öz käriňi ýürekden söýüp, sarpasyny belent tutmak baradaky aýdanlary ýaş kärdeşleri üçin gymmatly sapaklardy. Onuň şol «sapaklary» gözbaşyny ýaşuly kärdeşlerinden, halypalaryndan kän eşiden, aňynda ýer eden öwüt-nesihatlaryndan alyp gaýdýardy. Halypanyň özi şol öwüt-nesihatlara wepalydy. «Adamzadyň in gowý taraplary bolan ynsap-yg-rar, kiçigöwünlilik, ahlak päkligi babatda Mylly aga görelde alarlyk adamды» diýlenini, oňa beletlerden häli-şindi eşitse bolýardy. Köpçüligiň halaýan adamy boljak bolsaň, ilki bilen özünde ýagşы gylyk-

³⁷ Söhbetdeşligiň doly ýazgysy awtorda saklanýar.

-häsiýetleri terbiýelemelidigi mälim zat. Bu babatda Amangeldi Gönübeğiň hem aýdany bardyr: «Käriňem söýdürmek gerekdir welin, özüňem il-gün sylamasa bolmaz. Ýigidiň gylygy ýagşy bolmasa, aýdany-çalany gulaga ilmez».

Türkmenistanyň sungat äleminde Mylly aga iň bir sylanýan adamlaryň hataryndady. A. G. Şapoşnikow, G. M. Arakelýan, G. S. Držewskiý, B. T. Nigmatulin, W. Sapegin ýaly türkmen sazynyň, gaýry milletlerden bolan janköýer dostlary hem onuň sungatyna, belent adamsakärligine ýokary baha berýärdiler, hormatlaýardylar.

«Halypamyz Kel bagşy bize şeýle öwrederdi» diýip, sazanda öz halypasynyň adyny, onuň maslahatlaryny mydama hormat bilen ýatlaýardy. Soňra, özi uly halypalyga ýetişen Mylly aga, geçmişden gelip ýeten mukamlary üýtgeşsiz saklamagy, ýaşlara öwretmegi, öňki ussatlaryň döredijiligine sarpa goýmagy ýaşkiçilere ündemegi özüniň mukaddes borjy diýip hasaplaýar. Ýöne welin, bu öňden dowam edip gelen ýörelgelerden üýtgeşsiz gitmeli diýildigi däl-de, olary ýoýmak bolmaz diýildigidi. Her bir ugruň, şol sanda, sungatyň hem ýagdaýy şeýle: täzeliksiz ösüş bolmaýar. Döredijilik bilen meşgullanýan her bir adamyň täzeligiň gözleginde bolmagynyň gerekdigine, halk mukamlarynyň bolsa görelde-nusga, daýanç sütüni bolmalydygyna Mylly aga aňry ýany bilen düşüňärdi. Könäni aýap, täzä guwanýan adam hökmünde-de, ol Amangeldi Gönübeğiň elinden çykan «Goňurbaş», «Aýralyk» mukamlaryna özüçe çemeleşip, täze öwüşginler goşup, has-da gözelleşdirýär. Ol öz şagirtlerinde-de şeýle döredijilik başlangyjyny oýarmaga çalyşýardy.

Mylly aganyň işi gün-günden ilerläp, oglanlary gözügip, ökdäp barýan topary 1948-nji ýylyň güýzünde «iş orunlary kemeldilýär» diýen bahana bilen ýapylýar. Nä günlük bilen başlary jemlenip, ýola düşüp ugran, saýlama zehin oglanlaryň, hiç bir düýpli delilsiz, esassyz, gum sowran ýaly seçelenip goýberilmegi Mylly agany çykgynsyz ýagdaýa salýar. Şol muşakgatly güz günleriniň şaýady bolup, seçilip-sowrulyp goýberilen oglanlaryň biri – ýurdumyzda ussat ýazyjy bolup tanalan Hudaýberdi Durdyýew Mylly halypanyň täleý-takdry dogrusyndaky wakany soňra ussatlyk bilen beýan edýär. Şoňa görä-de ýazyjynyň «Şabram şelpeler» atly kitabyndan bir parçany şu ýerde ýatlap geçmegi («Türkmenistan» neşirýaty,

1982-nji ýyl, 143-nji sahypa) müwessa bildik: «Bu synag oňa agyr degdi. Ulularyň ýanyna baryp, arzy-halyny aýdyp biljekdi. Barmany. Öz şöhratyna çapýar diýler öýtdi. Her näçe ýüregi gyýylsada, kaýyl bolmaly boldy. Şägirtleri bilen hoşlaşmazdan öň, bir hepdeläp iş edinip, ýekän-ýekän olaryň çalşyny diňledi. Hersini öz ýanynda oturdyp, her heňi çalşyna baha goýdy. Her kimiň öwrenen heňleriniň atlaryny depder kagyzyňa ýazdyryp, aşagyndan arap elipbiýi bilen goluny goýdy: «Mylly Täçmyrat ogly». Hoşlaşyk günü meşhur sazandanyň elinden şol ýasama «diplomý» alan her şägirt özüni uly okuw mekdebini gutarandan kem saýmady. Mylly aga olaryň hemmesine soňky pendini aýtdy: «Her käre baş goşsaňyzam, sazyňyzy taşlamaň. Saz adama mydama gerekdir...»³⁸.

«Mylly aga geljeginiň ýaşlaryňkydygyna oňat düşünýärdi. Şoňa görä-de ol özünde bar bolan uly saz baýlygyny arman-ýadaman, ýaşlara paýlaýardy. Olaryň üstünligine guwanýardy, goldawyny gaýgymaýardy. Men köp sazandalar bilen tanyş, ýöne olaryň hiç birinem Mylly aga bilen deňäp biljek däl. Ol öz aňynda gaty kän heňleri saklaýardy.

Oňa türkmen sazynyň janly ensiklopediýasy diýäýmelidi. Ellerem almaz ýaly pugtadan ýitidi, barmaklary çalasyndan ýüwürükdü. Onuň bary-ýogy goşa tar bilen on üç perdeden çykarýan owazyny suratlandyran ýaly degerli söz tapaýmak hem aňsat däl». Bu sözler halypa bagşy Sahy Jepbarowa degişli³⁹.

Türkmen saz sungatynda öçmejek yz galdyran Amangeldi Gönübek, Kel bagşy ýaly belent derejeli ussatlar bilen bir hatarda ady tutulan sazanda beýle bir kän däl. Şeýle uly hormatyň eýesi bolmak Mylly aganyň hem paýyna düşüpdü.

Milli saz sungatynyň barha giň gadamlar bilen öňe gitmeginde, ýaşkiçi kärdeşleriniň köpüsiniň kämillik ýoluna düşmeginde Mylly aganyň döredijilikli zähmetiniň, tagallasynyň nä derejede bolandy-

³⁸ Mylly Täçmyradow, onuň görnükli halypalary, egindeş-kärdeşleri, ýetirdiren şägirtleri barada ençeme oçerklerdir makalalar ýazan Hudaýberdi Durdyýewiň «Dutar dillende», «Şabram şelpeler» atly kitaplarynda milli sazymyza degişli gymmatly maglumatlary isledigiňizçe taparsyňyz.

³⁹ Söhbediň ses ýazgysy awtoryň şahsy arhiwinde saklanýar. Ýeri gelende aýtsak, Mylly Täçmyradow, Täçmämmed Suhangulyýew, Sahy Jepbarow dagy bir obada öňüp-ösüpdiler.

gyny bu günki gün takyk kesgitlemek aňsat däl. Bu ýerde diňe «biçak uludyr» diýen sözden başga söz dile gelmeýär. Ussadyň ýerine ýetiren sazлары häzirkі zaman türkmen kompozitorларыnyň döredijiligi üçinem örän gymmatlydyr. Olar täze köpsesli saz eserlerini döretmekde ylham çeşmesi bolup hyzmat edýär. Ýaşlar üçin ussatlyk mekdebidir.

Mylly aganyň köp sanly şägirtlerinden käbirleri öz halypalaryna bagyşlap, birnäçe aýdymdyr sazлары-da dörediler. Olar Jepbar Hansähedowyň «Unutman», Ýagmyr Nurgeldiýewiň «Halypama», Soltanmyrat Jygaýewiň «Ýatlama» (M. Garryýewiň goşgusyna aýdym edilip hem aýdylýar), Ata Ablyýew bilen Geldi Bäşiýewiň «Ýaňlananda Mylly aganyň dutary» kimin eserleridir. Zamanasynyň Baba Gamma-ry hasap edilen beýik sazandanyň çalyan sazларыnyň uly aşygy Nury Halmämmedow bolsa «Dutaryň owazy» diýen konsertlik sazyny döretdi. Fortepiano üçin niýetlenen bu ajaýyp eseri diňläniňde, dogrudan-da, hamala diýersiň, Mylly aganyň dutarynyň owazyny eşidýän ýaly duýgyny başdan geçirýärsiň.

Türkmen edebiyatynda-da ussada bagyşlanan birnäçe oçerkler, çeper eserler peýda boldy. Şol eserleriň özeninde ezber sazandanyň döredijilik gerimi uç-gyraksyz ummana, ýeten beýiklik derejesi Köpetdaga deňelýär. Atly ussat şahyr Mämmed Seyidow bolsa «Durun mukamy» poemasynda milli saz sungatyny gül açyp, bark urýan baga meňzedip, Mylly agany-da şol bagyň tejribeli, dana goja bagbany hökmünde göz öňüne getirýär...

1971-nji ýylda Mylly Täçmyradowyň adynyň Türkmen döwlet filarmoniyasyna, şonuň ýaly-da paýtagtymyzdaky köçeleriň birine dakylanlygy baradaky habary ildeşlerimiz uly kanagatlanma bilen kabul etdiler. Şeýle hormat-sylagyň özi-de milli saz medeniýetimiziň pajarlap ösmegine Mylly aganyň goşan önjeýli goşandynyň kiçigirim dældigini ýene bir gezek ykrar etmekdi.

Şu ýerde ansamblda işlän döwürleri Mylly aganyň elinde tälim alan ýene bir şägirdi, Türkmenistanyň meşhur şahyrlarynyň biri Täşli Gurbanowyň, asylyly adamyň, beýik halypanyň ýagty ýadygärligini hatyralap döreden «Mukamlar başy» poemasyndan şeýle setirleri ýatlasymyz gelyär:

Geçse geçibersin aýlar hem ýyllar,
Gözellik bakydyr – dünýäň kuýaşy.
Türkmen şahandazdyr – sazsyz ýaşamaz,
Sebäbi sen bolduň Mukamlar Başı!⁴⁰

Hawa, milli Liderimiziň öz halkyna peşgeş beren Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Mylly halypadan miras galan islendik halk sazларыny diňläp, biperwaý oturyp bilýän türkmen ýok bolsa gerek. Ol sazlar turuwbaşdan seni düýrmegiň bilen öz täsirine alýar-da, ýaşayşa, gözellige maýyl edýär. Hormatly okyjy, biz size-de Mylly aganyň döreden, çalan kämil sazlary ýaly ömür arzuw edýäris! Ol mukamlary haýsy asyrda kim diňlese-de, ajaýyp, jadylaýjy owazlar «men – türkmen» diýip, ýaň salar durar.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow ýurt başyna geçen ilkinji günlerinden, döwletimiziň dürli ugurlary bilen birlikde, medeniýet ulgamyny-da sazlaşykly ösdürmäge uly üns berdi. Gysga döwrüň içinde «Owaz», «Türkmen owazy» atly teleradioýaýlymlary işe başlady. Milli opera sungatymyz täzeden dikeldilip, Türkmenistanyň döwlet simfonik orkestri, Döwlet hory döredildi. Gahryman Arkadagymyzyň ýadawsyz tagallalary bilen ýurdumyzyň dürli künjeklerinde sazçylyk-sungat mekdepleriniň ençemesi açylyp, ýüzlerçe zehinli ýaşlarymyzyň sungat älemine girişmeklerine uly itergi berdi. Hut şoňa görä-de, milli Liderimiziň jaýdar belleýşi ýaly: «Çeper many-mazmuna, çuň paýhasa ýugrulan aýdym-sazlarymyz halk pelsepesi, pähim-paýhasy, onuň ruhy beýikligi bilen utgaşyp, bu gün özboluşly mukam bolup ýaňlanýar». Berkarar döwletimiziň şol Bagtyýarlyk mukamynda Mylly aganyň hem ýerine ýetirijilik we döredijilik mirasynyň mynasyp paýy bar.

⁴⁰ T. Gurbanow. Mukamlar başy. – Aşgabat: «Türkmenistan» neşirýaty, 1973, 39 sah.

Mylly Täçmyradowyň çalan sazlarynyň sanawy

Şertli belgiler:

A – harpy bilen bellenen sazlaryň ýazgysy Türkmenistanyň kino-foto-fono resminamalarynyň merkezi döwlet arhiwinde saklanýar;

R – harpy bilen bellenen sazlar Türkmenistanyň teleradioýaýlymynyň altyn hazynasynda saklanýar;

S – harpy bilen bellenenler bolsa, köp sanly diňleýjileriň we Mylly aganyň şägirtleriniň aýtmaklaryna görä, dürli ýyllarda onuň çalan, emma ýazgysy galmadyk sazlardyr.

1	Abylgaz			S
2	Azerbaýjan	A		
3	Aýjemał			S
4.	Aý indi	A		
5	Aýna	A	R	
6	Aýralyk mukamy	A	R	
7	Aýryldym	A		
8	Ak ýüzli Maralym	A		
9	Alagaýyşly	A	R	
10	Amman-amman			S
11	Apbanepes			S
12	Arzyman	A	R	
13	At çapan	A	R	
14	At çapar	A		
15	Atlyk	A		
16	Babajyklar	A	R	
17	Baga gireli	A		
18	Baga seýle	A	R	
19	Balsaýat	A	R	
20	Bahar – M ⁴¹	A		

⁴¹ M – harpy bilen bellenenler Mylly aganyň hut öz döreden sazlardyr.

21	Begler	A		
22	Berkeli çokaý	A	R	
23	Bibi			S
24	Bibijan	A		
25	Bike halan	A		
26	Bilbil gördüm	A	R	
27	Biçäre	A	R	
28	Bolmuşam	A	R	
29	Burnaşak	A	R	
30	Büdebilmen	A	R	
31	Wagtydyr	A	R	
32	Gapdal heňi	A	R	
33	Garry gyrk	A		
34	Garybym	A		
35	Gaşly ýar	A		
36	Gelemen	A		
37	Gelinler	A		
38	Gelin ýörişi	A		
39	Gupbaly böruk			S
40	Goňurbaş mukamy	A		
41	Göwnüm Aýsoltana garşy	A		
42	Gözleriň	A		
43	Gözliniň	A	R	
44	Gözüm bir gülzara düşdi	A	R	
45	Gökdepe mukamy	A		
46	Göroglynyň at oýnadyşy	A	R	
47	Gülzar			S
48	Güli hal	A	R	
49	Gümmürlendi			S
50	Gülhanym	A	R	
51	Gyzdurdy (bu sazyň dört sany nusgasy bar)	A	R	

52	Gyzlar			S
53	Gyzyl baýdak – M	A		
54	Gyzyl börük	A	R	
55	Gyzylinjik	A	R	
56	Gyzyl kerwen – M	A		
57	Gyrklar	A		
58	Gyrmyzy	A	R	
59	Dagarman			S
60	Daglar			S
61	Daglara bar	A	R	
62	Dalaşa (bu saz «Zöhre jan» diýen at bilen hem çalynýar)	A		
63	Daş galdy		R	
64	Derdiňden	A	R	
65	Dilim gyrk	A	R	
66	Durheniz			S
67	Dogrusy ⁴² (bu saz «Babasen» diýen at bilen hem çalynýar)	A		
68	Döwletýar gyrk	A	R	
69	Dözmenem	A		
70	Dön, göwnüm	A	R	
71	Durna (bu sazyň meşhur Girman bag- şynyň aýdan «Şelepli durna» atly aý- dym nusgasy hem bar)	A		
72	Durnalar (bu saz «Peýmanyň» diýen at bilen hem çalynýar)	A		
73	Düşmüş	A	R	
74	Ýow bagşy	A	R	
75	Ýedi manzar	A	R	
76	Ýeňiş – M	A		

⁴² 1929-njy ýylda M. Täçmyradowdan W. Uspenskiniň nota geçiren dört sazyndan diňe bir sazyň ýazgysy bar.

77	Jan-eý-jan	A		
78	Jelil (bu sazyň dört nusgasy bar)	A		
79	Jerenim (bu sazyň Amangeldi Göni- niň, Kel bagşynyň we Sary bagşynyň çalan üç nusgasy bar)	A		
80	Zelil göwnüm	A	R	
81	Zybagözel			S
82	Işbaý			S
83	Ýigitlik çagy	A	R	
84	Ýylgaýlar	A		
85	Ýyldyz dagy	A	R	
86	Kadyr Allanyň husnundan	A		
87	Karar oldum	A		
88	Kararym	A		
89	Kepderi	A		
90	Kerem geldi			S
91	Kemal ýarym			S
92	Keçeli gyrk	A	R	
93	Keçpelek (bu meşhur Ýirik bagşynyň aýdan aýdymynyň saz görnüsidir)			S
94	Kim biler?			S
95	Kiçi			S
96	Körata (bu sazyň «Näzli ýar» atly aý- dym görnüşi-de bar)	A		
97	Körpe guzy			S
98	Kän güldi	A	R	
99	Leyli gelin	A		
100	Maral geldi	A	R	
101	Mekanym			S
102	Meylis halan	A	R	
103	Mellek			S
104	Mendag gyrk	A		

105	Meşrep	A	R	
106	Mukamlar başy	A	R	
107	Nagyş	A		
108	Nar agajy	A		
109	Nergiz			S
110	Nätilär?			S
111	Niçik zat sen?			S
112	Nowgül	A		
113	Nowaýy	A		
114	Näz eder	A	R	
115	Näzli (bagşylaryň üçden biriniň aýdan aýdymynyň saz nusgasy)			S
116.	Näzli Baýram	A		
117	Näzliniň	A	R	
118	Näler görüdi?	A	R	
119	Owadan	A		
120	Owadan gelin	A	R	
121	Ogulbeg			S
122	Ol daglaryň			S
123	Otursam öz ýarym bilen (bu sazyň aýdym nusgasy-da bar)	A		
124	Oýan			S
125	Oýan indi	A	R	
126	Öltürer			S
127	Pelek ömrüm			S
128	Pyýala			S
129	Sallana	A		
130	Saltyklar (Geçmiş ussatlaryň hersiniň ady bilen bagly alty görnüşi bar: Saltyk bagşynyň, Jepbar Sarygyň, Amangeldi Göniniň, Şyhy bagşynyň, Gulpak bagşynyň, Gulgeldi ussanyň nusgalary)	A	R	
131	Salmadan bökdüren			S

132	Saryýa			S
133	Saparmämmet	A	R	
134	Sataşdym	A	R	
135	Sahujemal	A	R	
136	Selbinýaz	A		
137	Selbinýaz gyrk	A		
138	Senem geldi	A	R	
139	Söýlihalan	A		
140	Suwa geledir	A		
141	Taý atym			S
142	Tapmadym	A	R	
143	Tapylar			S
144	Teşnit	A	R	
145	Tomogaly	A		
146	Torgaýguş			S
147	Tutabilmen	A		
148	Ugradyş – M	A	R	
149	Urup çykdy	A	R	
150	Ussadym	A	R	
151	Uçradym			S
152	Hajygolak (bu sazyň üç sany özbo- luşly nusgasy bar)	A	R	
153	Haýtýykan	A		
154	Haraýym döndi (bu sazyň iki sany nusgasy bar)	A		
155	Hasyl ýygymçy – M			S
156	Hatyja	A	R	
157	Hatyrjem	A	R	
158	Heserli	A	R	
159	Hemraýym			S
160	Hözirli	A	R	
161	Humarala	A	R	

162	Hüjüm – M	A		
163	Çekdi (bu sazyň iki sany nusgasy bar)			S
164	Çoh derde goýan ýarym	A		
165	Çykdyň güller			S
166	Şadilli («Ybraýym-Şadilli» hem diýilýär)			S
167	Şirin-şeker	A	R	
168	Şöhrat saňa – M			S
169	Ynjytma	A	R	
170	Ezizim	A	R	
171	Ene		R	
172	Erkeklik mukamy	A	R	
173	Ýusup owgan	A	R	
174	Ýandym (bu sazyň üç sany özboluşly nusgasy bar)	A		
175	Ýandym, Leyli	A		
176	Ýandym gyrk	A	R	
177	Ýar gara gözli	A	R	
178	Ýar gyrgyzy geýnipdir			S
179	Ýar derdiňden	A		
180	Ýarahum	A		
181	Ýaşylbaş	A		
182	Ýarym («Ýedi ýylky giden ýarym» hem diýilýär)			S

Aýjemał jan

Türkmen halk sazý

♩ = 58

duar

5

10

15

20

24

29

34

Dogrusy

Türkmen halk sazı

♩ = 104

Dutar

4 5 3 3

7 10 10 15 3

17 20 20 23 25 3

26 3 30 3

32

Detailed description: The score is written in bass clef with a key signature of three flats (B-flat, E-flat, A-flat) and a 3/4 time signature. It consists of ten staves of music. The tempo is marked as quarter note = 104. The piece is titled 'Dutar' and is identified as a 'Türkmen halk sazı'. The notation includes various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and several triplet markings (indicated by a '3' above the notes). The piece concludes with a final chord on the 32nd measure.

35 35

38 40

41 3

44 45

47 3

50 50 3

53 55

56

59 60

62 3

65 65

68 70

71

Eý, heniz

Türkmen halk sazı

$\text{♩} = 116$

dutar

4

7

10

13

15

16

19

20

22

Ýedi ýylky

Türkmen halk sazý

♩ = 72
dutar

3 5 5 10 5 11 5 5 15 16 20 21 25 3 26 3 3 3 3 3 3 31 35 36 40 41 3 3 3 45

tr

46

50

51

55

60

65

69

70

Bahar

M. Tâçmyradow
Nota geçiren B. Gutlymyradow

Moderato

6
11
16
20
24
28
32
36
41
45
49
53
56
60

61

65

69 70

73

77 80

81

84

88 90

92

96 100

101

106

110 110

115

Detailed description: This is a musical score for guitar, consisting of 15 staves of music. The notation is in treble clef. The score begins at measure 61 and ends at measure 115. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. There are several measures with a 3/4 time signature, and others with a 4/4 time signature. The key signature is mostly one flat (B-flat), with some changes to two flats (B-flat and E-flat) and one sharp (F-sharp). The score includes various guitar-specific markings such as 'V' (vibrato), 'b' (bend), and 'x' (harmonic). The piece concludes with a final chord in measure 115.

120

124

128

130

132

136

140 140

144

148

150

152

156

159

160

162

163

168

170

171

Musical score for guitar, measures 175-200. The score is written in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The piece concludes at measure 200 with a double bar line. Measure numbers 175, 178, 180, 182, 185, 189, 190, 192, 196, and 200 are indicated at the beginning of their respective lines. The notation includes various chords, eighth and sixteenth notes, and rests. A triplet of eighth notes is marked with a '3' in measure 180. Vertical 'v' marks are placed above several notes, likely indicating fingerings. The time signature changes from 3/4 to 4/4 at measure 190 and back to 3/4 at measure 192.

Yeniş

M. Täçmyradow

Nota geçiren B. Gutlymyradow

Moderato

5
9
14
18
22
26
30
33
37
41
45
48
52
55

rit.
poco rit.
a tempo
gliss.

59 60 V 3

62 8 V

63 *gliss*

69 70^b 3

72 V

76 V 3

80 80 3 *gliss* V V

83 3

87 90^{rit.} 3 V *a tempo* V

90 3

94

98 100

102

105 3 3

108

Detailed description: This is a musical score for guitar, consisting of ten staves of music. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 3/4. The score begins at measure 59 and ends at measure 108. The music is primarily composed of chords and chordal textures, with some melodic lines. Key features include:
 - Measure 60: A 'V' (vibrato) marking above a chord.
 - Measure 62: An '8' (octave) marking above a chord.
 - Measure 63: A 'gliss' (glissando) marking above a chord.
 - Measure 69: A '70^b' (bending) marking above a chord.
 - Measure 70: A '3' (triple) marking above a chord.
 - Measure 72: A 'V' (vibrato) marking above a chord.
 - Measure 76: A 'V' (vibrato) marking above a chord and a '3' (triple) marking above a chord.
 - Measure 80: A '3' (triple) marking above a chord, a 'gliss' (glissando) marking above a chord, and two 'V' (vibrato) markings above chords.
 - Measure 83: A '3' (triple) marking above a chord.
 - Measure 87: A '90^{rit.}' (ritardando) marking above a chord, a '3' (triple) marking above a chord, a 'V' (vibrato) marking above a chord, and an '*a tempo*' marking above a chord.
 - Measure 90: A '3' (triple) marking above a chord.
 - Measure 98: A '100' (bending) marking above a chord.
 - Measure 105: Two '3' (triple) markings above chords.
 - Measure 108: The final measure of the score, ending with a double bar line.

Ussadym

Türkmen halk sazı
Nota geçiren O. Annapewow

Allegro - moderato (Aram tizlikde)

The musical score is written on a single treble clef staff in 2/4 time, with a key signature of one flat (B-flat). The tempo is marked 'Allegro - moderato (Aram tizlikde)'. The score consists of nine staves of music, with measure numbers 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, and 34 indicated at the beginning of their respective lines. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often grouped in pairs or triplets. Numerous ornaments are used throughout, including 'v' (vibrato), 'w' (trill), and 'b' (bend). Dynamic markings such as 'gr' (grace) and 'b' (basso) are also present. The piece concludes with a final measure marked with a double bar line.

38

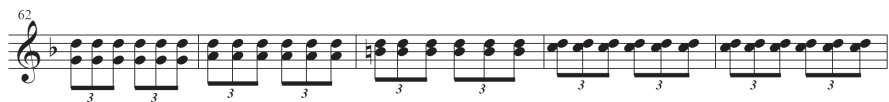
42

46

49

53

57

62

67

72

77

81

85

88

93

97

101

105

109

113

117

121

124

127

130

133

137

141

181

185

189

193

197

201

204

207

210

214

218

222

226

230

234

238

242

246

250

Detailed description: This page of a musical score contains ten staves of music, numbered 214 to 250. The music is written in a single system on a grand staff (treble clef). The key signature is one flat (B-flat). The time signature is 2/4. The score features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. There are several triplet markings (indicated by a '3' above the notes) and dynamic markings such as 'S' (sforzando), 'v' (accent), and 'v*' (strong accent). The piece concludes with a double bar line at measure 250.

Ýedi manzar

Türkmen halk sazı
Nota geçiren O. Annanepesow

Allegro-moderato (Aram tizlikde)

The musical score is written on a single staff in 3/4 time, starting with a key signature of one flat (B-flat). The tempo is marked 'Allegro-moderato (Aram tizlikde)'. The score consists of eight lines of music, with measure numbers 4, 7, 10, 13, 16, 19, and 22 indicated at the beginning of their respective lines. The notation includes various ornaments such as 'v' (vibrato), 'b' (bend), 's' (slide), and '3' (triplets). Dynamics include 'rit. molto' (ritardando molto) starting at measure 10 and 'a tempo' (return to tempo) starting at measure 13. The piece concludes with a final cadence in measure 24.

Musical score for guitar, measures 25-50. The score is written in treble clef and includes various musical notations such as chords, arpeggios, and triplets. The key signature is one flat (B-flat). The time signature changes from 2/4 to 3/4, then to 3/8, and finally to 3/4. The score includes dynamic markings such as *rit. molto* and *a tempo*, and articulation markings such as *b*, *s*, and *v*. Measure numbers 25, 28, 30, 33, 36, 39, 42, 45, 48, and 50 are indicated at the beginning of their respective staves.

53 *v* *tr*

56 *3* *tr*

59 *v*

62 *3*

65 *v* *tr* *3* *rit.*

68 *3* *3* *3* *v* *rit. molto*

71 *a tempo*

73 *v* *tr*

76 *3*

79 *3*

Garry gyrk

*Türkmen halk sazı
Nota geçiren O. Annanepesow*

Allegro moderato (aram çalt)

Dutar

4

7

10

13

16

19

Musical score for guitar, measures 22-46. The score is written in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The piece features a complex rhythmic pattern of eighth and sixteenth notes, often grouped in triplets. The notation includes various articulation marks such as accents (v), grace notes (gr), and slurs. Measure numbers 22, 25, 28, 31, 34, 37, 40, 43, and 46 are indicated at the beginning of their respective staves. The score concludes with a double bar line and repeat dots at the end of measure 46.

49

52

55

58

61

64

67

70

73

76

79

82

85

88

91

94

97

100

Detailed description: This image shows a page of musical notation for guitar, spanning measures 76 to 100. The music is written in a single system on a treble clef staff. The key signature has one flat (B-flat), and the time signature is 3/8. The notation includes various rhythmic patterns, primarily eighth and sixteenth notes, often grouped into triplets. There are several trills marked with 'gr' and accents marked with 'v'. The piece concludes with a double bar line and a final chord. Measure numbers 76, 79, 82, 85, 88, 91, 94, 97, and 100 are clearly marked at the beginning of their respective lines.

Musical score for guitar, measures 103-127. The score is written in treble clef with a key signature of one sharp (F#). The piece features a variety of rhythmic patterns and textures, including triplets, sixteenth-note runs, and chords. Measure numbers 103, 106, 109, 112, 115, 118, 121, 124, and 127 are indicated at the start of their respective lines. Performance markings include accents (v), grace notes (gr), and slurs. The score concludes with a double bar line and repeat dots at the end of measure 127.

130

133

136

139

142

145

148

151

154

157

160

163

166

169

172

175

178

181

musical score in treble clef, key signature of one flat (B-flat), and 3/4 time signature. The score consists of nine staves of music, numbered 157 through 181. The music features complex rhythmic patterns, including triplets and sixteenth notes. Performance markings include accents (acc), slurs, and dynamic markings such as *b* (breath), *s* (sustained), and *gr* (grace notes). The piece concludes with a double bar line and repeat signs at measure 181.

184

187

190

193

196

199

202

205

208

This musical score is written for guitar in a single system, spanning measures 184 to 208. The music is in a 3/4 time signature and a key signature of one flat (B-flat). The notation is primarily in treble clef, with a double bar line and a change of clef to bass clef at measure 187. The score features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often beamed together. A prominent feature is the use of triplets, indicated by a '3' over a group of notes. Performance techniques are indicated by various markings: 'v' for vibrato, 'gr' for grace notes, 'b' for bends, and 's' for slides. The piece concludes with a double bar line and a fermata over the final note in measure 208.

211

214

217

220

223

226

229

232

235

238

241

244

247

250

253

256

259

262

Detailed description: This page of a musical score for guitar contains nine staves of music, numbered 238 to 262. The music is written in a single system with a key signature of one flat (B-flat) and a common time signature. The notation includes various rhythmic patterns, primarily consisting of eighth and sixteenth notes, often grouped in triplets. There are several instances of triplets marked with a '3' and a bracket. The score also features dynamic markings such as accents (v), slurs, and breath marks (b, s). The piece concludes with a double bar line at measure 262.

265

268

271

274

277

280

The image shows a musical score for a piece titled "7. Sargyt № 1578". The score is written on six staves of music, each starting with a measure number. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 4/4. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. There are several triplets indicated by a "3" over a group of notes. Dynamic markings include accents (v) and accents with breath marks (v^). A "gr" marking is present above a group of notes in measure 268. The score concludes with a double bar line at measure 280.

Döwletýar gyrk

*Türkmen halk sazý
Nota geçiren O. Annanepesow*

Allegretto moderato (aram çalt)

Dutar

4

7

10

13

16

19

Musical score for guitar, measures 22-46. The score is written in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The time signature is 6/8. The piece features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. It includes several triplets and grace notes (gr). The notation is as follows:

- Measure 22: Eighth notes with accents, followed by a triplet of eighth notes.
- Measure 25: Grace note (gr) followed by eighth notes and a triplet of eighth notes.
- Measure 28: Eighth notes with accents, followed by a triplet of eighth notes.
- Measure 31: Grace note (gr) followed by eighth notes and a triplet of eighth notes.
- Measure 34: Eighth notes with accents, followed by a triplet of eighth notes.
- Measure 37: Grace note (gr) followed by eighth notes and a triplet of eighth notes.
- Measure 40: Grace note (gr) followed by eighth notes and a triplet of eighth notes.
- Measure 43: Eighth notes with accents, followed by a triplet of eighth notes.
- Measure 46: Grace note (gr) followed by eighth notes and a triplet of eighth notes.

Musical score for guitar, measures 49-73. The score is written in a single system on a treble clef staff with a key signature of one flat (B-flat). The time signature is 6/8. The piece features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. It includes several triplets and grace notes (gr). The notation includes dynamic markings such as accents (^) and slurs. The score is divided into measures 49, 52, 55, 58, 61, 64, 67, 70, and 73. The piece concludes with a double bar line and repeat dots at the end of measure 73.

Musical score for guitar, measures 76-100. The score is written in treble clef and includes various time signatures: 3/8, 6/8, 4/8, 3/4, and 6/4. The key signature changes from one flat (B-flat) to two sharps (D major) between measures 90 and 91. The notation features complex rhythmic patterns, including triplets, sixteenth notes, and eighth notes. Performance instructions such as 'gr' (grace notes) and 'v' (accents) are present. Measure numbers 76, 79, 82, 85, 88, 91, 94, 97, and 100 are indicated at the start of their respective lines.

103

106

109

112

115

118

121

124

127

The image shows a musical score for guitar, consisting of eight staves of music. The key signature is three sharps (F#, C#, G#) and the time signature is 4/4. The score includes various musical notations such as triplets, slurs, and dynamic markings like 'v' (accents) and 'gr' (grace notes). Measure numbers 103, 106, 109, 112, 115, 118, 121, 124, and 127 are indicated at the beginning of their respective staves. The music features complex rhythmic patterns and chordal textures.

130

133

136

138

141

144

147

151

154

Musical score for guitar, measures 156-180. The score is written in treble clef with a key signature of three sharps (F#, C#, G#). The music features a complex rhythmic pattern with frequent triplets and grace notes. Measure numbers 156, 159, 162, 165, 168, 171, 174, 177, and 180 are indicated at the start of their respective staves. Performance markings include 'gr' (grace notes), 'v' (accents), and '3' (triplets). The piece concludes with a double bar line at the end of measure 180.

Musical score for guitar, measures 183-207. The score is written in treble clef and consists of nine staves. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 6/8. The music features complex rhythmic patterns, including triplets and sixteenth notes, and various guitar techniques such as grace notes (gr), slurs, and accents (acc). The score includes dynamic markings like *mf* and *f*, and articulation marks like *v* (accents) and *b* (bends). The piece concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the final staff.

210 Musical notation for measure 210, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 6/8 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a triplet of eighth notes. A slur labeled 'gr' spans the final two measures of the system.

213 Musical notation for measure 213, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 6/8 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system.

216 Musical notation for measure 216, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system.

219 Musical notation for measure 219, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system.

222 Musical notation for measure 222, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system.

225 Musical notation for measure 225, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 6/8 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system. The system concludes with two triplet eighth notes.

228 Musical notation for measure 228, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. The notation includes eighth notes with accents, a slur labeled 'gr' spanning the final two measures of the system, and triplet eighth notes.

231 Musical notation for measure 231, featuring a treble clef, a key signature of one flat, and a 4/4 time signature. The notation includes eighth notes with accents and a final double bar line.

Düşmüş

Türkmen halk sazı
Nota geçiren O. Annanepesow

Allegretto (Tizräk)

The musical score is written on a single treble clef staff with a key signature of one flat (B-flat) and a 3/8 time signature. The tempo is marked 'Allegretto (Tizräk)'. The score consists of eight lines of music, with measure numbers 6, 11, 16, 21, 26, 31, 36, and 41 indicated at the beginning of their respective lines. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often beamed together. Dynamic markings such as 'v' (accent), 'gr' (grace notes), and '3' (triplets) are used throughout. There are also some slurs and phrasing marks. The piece concludes with a final cadence in the eighth line.

46 *v gr v* *v* *v* *v*

51 *gr gr 3 v* *b s* *v* *3* *gr gr 3*

56 *b s* *gr gr 3* *b s* *gr 3* *b s*

61 *gr gr 3* *gr* *v* *v* *v*

66 *v 3 v* *v* *v* *v*

71 *v* *v* *v* *v*

76 *v* *tr* *v* *v*

81 *v 3 v 3 v* *v*

86 *v* *v* *v* *v*

91

96

101

106

111

117

122

127

132

Musical score for piano, measures 137-182. The score is written in treble clef with a key signature of two sharps (F# and C#). The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. Dynamic markings such as *gr* (grace notes), *b* (breve), *s* (sforzando), and *v* (accents) are used throughout. Some measures include triplets of eighth notes. The score is divided into systems, with measure numbers 137, 142, 147, 152, 157, 162, 167, 172, 177, and 182 indicated at the beginning of each system.

237 *gr* *gr* 3

242 *gr* *gr* 3 *gr* *gr* 3

247 *gr* *gr* 3

253 rit. molto

257 a tempo

262 3 3

267

272 3 3

277

282

Detailed description: This page of a musical score contains ten staves of music, numbered 237 to 282. The music is written in a single treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The notation includes various rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. Dynamic markings such as *gr* (grace notes) and *rit. molto* (ritardando) are present. Performance instructions include *a tempo* and *rit. molto*. Numerical markings like '3' indicate triplet rhythms. Vertical lines with 'v' above them mark specific points in the music. The score concludes with a double bar line at measure 282.

Mukamlar başy

Türkmen halk sazý
Nota geçiren O. Annanepesow

Allegretto (Tizräk)

The musical score is written for a single melodic line in 2/4 time, starting with a key signature of one flat (B-flat). The tempo is marked 'Allegretto (Tizräk)'. The score consists of nine staves of music, with measure numbers 5, 10, 15, 19, 24, 28, 32, and 36 indicated at the beginning of their respective staves. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and is heavily ornamented with trills (marked with 'tr' and a wavy line) and triplets (marked with a '3' and a bracket). A dynamic marking of 'gr' (grace notes) is present in the first staff. The piece concludes with a dashed line indicating a continuation or a specific ending.

40 *3*

43 *3*

46 *3*

50 *3*

54

58 *b* *s* *tr*

62 *3* *tr*

66

71 *3*

Detailed description: This musical score is written in a single system with eight staves. The key signature is one flat (B-flat major). The piece begins at measure 40 with a treble clef and a 3/4 time signature. The first staff contains measures 40-42, featuring triplet eighth notes. The second staff (measures 43-45) shows a change to 6/8 time. The third staff (measures 46-49) returns to 3/4 time. The fourth staff (measures 50-53) continues in 3/4 time. The fifth staff (measures 54-57) is in 3/4 time. The sixth staff (measures 58-61) is in 3/4 time and includes dynamic markings *b* (piano) and *s* (sforzando), as well as a trill (*tr*). The seventh staff (measures 62-65) is in 3/4 time. The eighth staff (measures 66-70) is in 3/4 time. The final staff (measures 71-74) is in 3/4 time and ends with a double bar line.

74

77

80

84

88

92

96

100

104

108

112

116

120

124

128

133

137

141

146 *s* *gr*

150

154

157 *b* *s* *v*

160 *b* *s* *v* *3*

165 *3* *b*

170 *b* *s* *v*

174 *b* *s* *v*

178 *s* *gr* *gr*

183 *gr*

187 *b* *s*

192 *b* *s*

197 *gr*

201

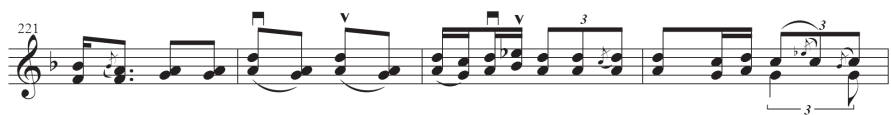
205 *b* *s*

209 *b* *s*

214 *b* *s*

217

Detailed description: This page of a musical score contains nine staves of music, numbered 183 to 217. The music is written in a single melodic line on a treble clef staff. The key signature is one flat (B-flat). The time signature changes from 3/4 to 2/4 and back to 3/4. The score includes various musical notations such as slurs, accents, and dynamic markings. A dashed line above measures 183-191 and 197-200 indicates a *gr* (grace) section. Other markings include *b* (breve), *s* (staccato), and *v* (accents). There are also triplets and slurs with hairpins.

221

225

229

233

238

242

246

250

254

258

263

268

273

277

282

286

289

293

296

299

301

304

307

311

315 *gr*

319 *gr*

322

Sataşdym

Türkmen halk sazı
Nota geçiren B. Gutlymyradow

Allegro

5

10

14

18

22

26

30

33

36

40

44

48

52

56

60

64

68

71

75

79

83

88

92

rit.

a tempo

This musical score is for guitar, written in treble clef with a key signature of two sharps (F# and C#). The piece is in 3/4 time. The score consists of ten staves of music, with measure numbers 48, 52, 56, 60, 64, 68, 71, 75, 79, 83, 88, and 92 indicated at the beginning of each staff. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often beamed together. There are several triplets (marked with a '3') and some sixteenth-note triplets (marked with a '3' and a 'V'). Dynamic markings include accents (marked with a 'V') and a 'rit.' (ritardando) marking above measure 83. A '3' marking appears above measure 84, and an 'a tempo' marking appears above measure 85. The score concludes with a final measure at 92.

144

148

152

155

159

163

167

171

174

178

182

186

8

Detailed description: This page of a musical score contains ten staves of music, numbered 144 through 186. The key signature is two sharps (F# and C#). The music is written in a single melodic line on a treble clef. It features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, often beamed together. There are several triplet markings (indicated by a '3' and a wavy line) and dynamic markings such as accents and slurs. The score includes repeat signs and first/second endings. At the end of the page, there is a measure number '8' and a series of eighth notes with triplet markings.

191

195

198 9

201

204

208 10

212 3

215 3

219 3 3

223 11 3

227 3 3

231 12 3

Detailed description: This page of a musical score for guitar contains ten staves of music, numbered 191 through 237. The music is written in a single system with a treble clef and a key signature of two sharps (F# and C#). The time signature is 2/4. The score includes various musical notations such as eighth and sixteenth notes, chords, and rests. There are several triplet markings (indicated by a '3' over a group of notes) and dynamic markings like accents (>) and breath marks (v). Measure numbers 9, 10, 11, and 12 are placed above their respective staves. The music concludes with a final chord in measure 237.

Musical score for a piano piece, measures 234-252. The score is written in treble clef and consists of seven staves. The key signature has one flat (B-flat). The music features a variety of rhythmic patterns, including triplets and sixteenth-note runs. Measure numbers 234, 237, 240, 243, 246, 249, and 252 are indicated at the beginning of their respective staves. Performance markings include accents (>), slurs, and dynamic markings such as *V* and *VV*. The piece concludes with a double bar line at the end of measure 252.

Şirin-şeker

Türkmen halk sazı
Nota geçiren B. Gutlymyradow

Çalt

5

9

10

14

18

20

22

27

30

31

35

39

40

44

48 50

52

57 3 3 60 3

61

65

69 70 3 3

73 3 3

78 80

83 V V V V V V W W

90 90 3 3

95 3 3

100 100 3 3

Detailed description: This is a musical score for guitar, consisting of ten staves of music. The key signature is one sharp (F#) and the time signature is 4/4. The score begins at measure 48 and ends at measure 100. The music is primarily composed of eighth and sixteenth notes, often beamed together in groups. There are several triplet markings (indicated by a '3' over a group of notes) and some slurs. Measure 78 contains several 'V' markings above notes, and measures 83-84 contain 'W' markings above notes. The piece concludes with a final chord in measure 100.

164

169 170

174

179

183

187 190

191 3

195 3 200

201

207 3 210

214 3 220

221

228 230 3 3 240

236 240

Detailed description: This is a musical score for guitar, consisting of ten staves of music. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, often beamed together. Chords are indicated by letters V, W, and VV above the notes. There are several triplet markings (indicated by a '3' over a group of notes) and dynamic markings like accents (>) and hairpins (wavy lines). The key signature changes from one flat to two flats. The score ends with a double bar line and repeat dots.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
Myilly Täçmyradowyň çalan sazларыnyň sanawy	56
Aýjemał jan	63
Dogrusy	64
Eý, heniz	66
Ýedi ýylky	67
Bahar	69
Ýeňiş	73
Nagyş	75
Ussadym	77
Ýedi manzar	84
Garry gyrk	87
Döwletýar gyrk	98
Düşmüş	107
Mukamlar başy	113
Sataşdym	123
Şirin-şeker	129

Amanöwez Saparow

MYLLY TÄÇMYRADOW

Ýokary we ýörite sazçylyk, sungat mekdepleri üçin
okuw gollanmasy

Redaktor	<i>G. Jorayewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Saz redaktory	<i>M. Meredow</i>
Kompýuter bezegi	<i>O. Çudina, B. Mämmetgurbanow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>Ö. Geldibayew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 21.11.2018.
Ölçegi 60x90 ¹/₁₆, Edebi garniturasy.
Şertli çap listi 8,5. Şertli reňkli ottiski 22,25.
Hasap-neşir listi 8,83. Çap listi 8,5.
Sargyt № 1578. Sany 1 000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.